
Vene keskvalitsuse kartulikampaania Eesti- ja Liivimaal 1840. aastatel

Marten Seppel

Sarnaselt muu Euroopaga hakati alates 18. sajandi teisest poolest Venemaal propageerima kartulikasvatust kui vahendit korduvalt näljahädadest pääsemiseks. Kui 1760. aastate keskpaiga kartulipropagandale on Eesti ja iseäranis Läti ajalookirjanduses teatud määral tähelepanu pööratud (Kahk 1969; Strods 1958; Строд 1959; Dumpe 1998),¹ siis tõika, et 1840. aastast asus Vene keskvoim uue hooga väga energiliselt tegelema kartulikasvatuse mõtte levitamisega, pole lähemalt käsitletud.² Ometi oli sellel uuel kampaania-lainel varasemast palju ilmsem mõju kartulikasvatuse levikule nii Baltikumis kui ka kogu Vene impeeriumis.

Käesolev artikkel käsitlebki 1840. aastate kartulikampaania meetmeid ja tulemusi. Kampaania alguseks võib lugeda keiser Nikolai I korraldust 8. augustist 1840, millega keisri ja riigivarade ministeeriumi välja töötatud põllumajanduse edendamise meetmena tuli kõikjal Venemaal hakata kartulit kasvatama.³ Enne-kõike võib aga seda kampaaniat pidada riigivarade ministri Pavel

¹ Viimati on Lätis 18. sajandi rahvalalgustuslikku kartulipropagandat uurinud Pauls Daija.

² Strods küll refereerib mõningaid keskvalitsuse korraldusi, kuid väga juhuslikult ja lühidalt (Strods 1958: 55).

³ EAA 29-1-6495, L 7 (Riigivarade ministeeriumi 1840. a tsirkulaaride loend). Selle eelsammuna oli juba 20. juunil 1840 Vene siseministeerium saatnud tsiviilkuberneridele ringkirja kartuli kasvatamise edendamiseks kubermangudes: EAA 29-1-6495, L 4 (Siseministeeriumi majandusosakond Eestimaa tsiviilkubernerile, 20.06.1840). Vrd. Geschichte 1849: 585; Дружинин 1958: 53. Keisri 8. aug 1840 korraldus on publitseeritud: Пришвин 1908: 8–9.

Kisseljovi ettevõtmiseks, kes nägi kartulis olulist lahendust talurahva toimetuleku ja vaesuse probleemidele (Дружинин 1958: 235). Kuna Peterburi ametkonnad olid kartulit alternatiivse toiduainena tutvustanud juba 1765. aastast, on põhjendatult osutatud, et Kisseljovi kava pakkuda kartulit lahenduseks pidevatele viljaikaldustele polnud mingi originaalne idee, vaid pigem tagasipöördumine soiku jäänud riikliku ettevõtmise juurde (Иванова-Малофеева 2005: 84). Samuti udellimõisatele oli juba 1834. aastal antud range korraldus asuda viljaikalduste mõju leevendamiseks kasvatama kartulit (Токарев 1939: 25–26). Mõningast, kuid mitte sihipärast huvi kartulikasvatamise vastu on üles näidanud ka Eesti- ja Liivimaa kubermanguvalitsused juba 1830. aastatel.⁴

Aastast 1840 sai kartulikasvatusest aga keskvalitsuse eestvõttel (sise)riiklik küsimus, millele pöörati kõrgendatud ja jõulist tähelepanu. Sellesse laiaulatuslikku kartulikampaaniasse 1840. aastatel olid tihedalt haaratud ka Balti provintsid. Enam pole märkigi Eesti- ja Liivimaa kubermanguvalitsuse passiivsusest, nagu seda on osutatud veel 1765. aastal, mil näiteks Eestimaa kindralkuberner Peter August von Holstein-Beck raporteeris Peterburisse, et „siin Eestimaal tänu Jumalale kõikjal on vilja piisavalt ja vajadust pole tarvitada maaõunu vilja asemel, kuigi need ka siin Eestimaal on tuntud“ (Лехнович 1956: 280; Strods 1958: 46). Kindlasti mängis 1840ndate alguses käivitatud kartulikampaania edus Eesti- ja Liivimaa oma rolli asjaolu, et just toona oli Eestimaa tsiviilkuberneriks Johann Christoph Engelbrecht von Grünewaldt (kelle vend Otto von Grünewaldt oli kartulikasvatuse tuntud eestvedaja ja Tartus tegutseva Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi liige⁵), ning Liivimaa tsiviilkuberneriks Georg Friedrich von Fölkersahm. Torkab silma, et Fölkersahm tugines kartulikasvatuse levitamise meetmeid hinnates ja kartulikasvatuse tulemuslikkust määrates peaasjalikult Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi

⁴ Nt 1834. aasta üldise ikalduse järel muretses Eestimaa tsiviilkuberner tulevase aasta kartuliseemne pärast mõisates: EAA 902-1-1133, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Viru adrakohtunikule, 26.10.1834).

⁵ Grünewaldtide kohta vt: Rosenberg 2013: 38, 50.

andmetele, kelle poole ta mitut puhku oma küsimustega pöördus nõu saamiseks.⁶

Kartulikasvatuses nägi riigivalitsus talurahva jaoks suurt tähtsust, kuna selle laiendamise loodeti ära hoida tulevaste viljaikalduste tagajärgi (*den Folgen eines möglichen Getreide-Mißwachses vorzubeugen*).⁷ Nagu kirjutas Eestimaa tsiviilkuberner 1843. aastal Eestimaa aadlile, olevat senine kogemus üldiselt tõendanud, et kartuli „suuremal määral kultiveerimine võib pakkuda kindlama kaitse (*Schutzwehr*) puuduse tagajärgede vastu“, millesse viljaikaldused ähvardavad talurahvast viia „kahjuks ka veel lähimas tulevikus“.⁸ See sõnum jõudis kindlasti ka talurahvani. Näiteks 1842. aastal lasi Liivimaa Võnnu kihelkonnakohtunik oma piirkonna mõisnikel vallaametnike kaudu kutsuda talupoegi üles veel enam kartulit kasvatama, selgitades neile, et suurem kartulisaak aitab leevendada sagedatest viljaikaldustest tulenevat toidunappust.⁹

Kartulikampania meetmed

Vähemalt kuni 1842. aastani käis keskvoimu tasandil aktiivne tulemuslike abimeetmete otsing ja kaalumine, kuidas kartulikasvatuse mahtu kõigis Venemaa kubermangudes suurendada. Keiser Nikolai oli andnud riigivarade ministeeriumile otsese korralduse selliste meetmete väljatöötamise kohta.¹⁰ 1841. aasta alguses palus riigivarade minister Pavel Kisseljov kõikidelt tsiviilkuberneridelt

⁶ See eriti selgelt: EAA 1185-1-100, L 139–140, 144 (Liivimaa tsiviilkuberner von Fölkersahm Liivimaa Üldkasulikule ja Ökonoomilisele Sotsieteedile, 22.02. ja 23.11.1841).

⁷ EAA 1185-1-89, L 68 (Liivimaa tsiviilkuberner Liivimaa Üldkasulikule ja Ökonoomilisele Sotsieteedile, 29.11.1840).

⁸ EAA 29-1-6495, L 155 (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa rüütelkonna peamehele, 02.09.1843).

⁹ LVVA 3-1-1929, L 57–57p (Võnnu kreisi 1. piirkonna kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 19.11.1842).

¹⁰ ПСЗ II, nr 15296.

1. maiks kaalutlusi, milliste abinõudega saaks edendada kartulikasvatust igas kubermangus kohapeal.¹¹

Keisri suunise järgi koostati riigivarade ministeeriumi tellimusel lühike instruksioon kartuli kasvatamisest, hoidmisest ja kasutamisest (Краткое 1841).¹² Kartulit kujutati kui head inimtoitu, kuid samal ajal ka head söödamerjali loomadele (nii sigade nuumamiseks, veisekarjale kui ka kodulindudele). Õpetati seda, kuidas kartulijahust teha head leiba. Majanduslikult nähti kartulil ennekõike eeliseid suvilija ees.¹³ 1845. aasta sügise inspeksiooni andmed Liivimaal näitasid, et talupoegadel oli vilja (eriti rukist) väga vähe, kuid osal leidus siiski kartulit, mida kasutati lisandina isegi leivategemisel.¹⁴ Selles polnud midagi iseäralikku, kartulist soovitatigi jahu teha. Eriti just külmunud kartulitest õpetati valmistama kartulijahu, mis olevat teraviljajahust isegi vastupidavam (Benutzung 1839: 609–610). Samal ajal keelas Liivimaa kindralkuberner talupoegadel kasutada külmunud ja mädanema läinud kartulit otsese loomasöödana, kuna laekus kaebusi (Võrumaalt), et talupojad ei viska oma riknenud kartulit ära, vaid püüavad seda ikkagi vähemalt loomasöödaks ära kasutada. Sellist praktikat peeti aga loomadele „väga kahjulikuks“ ja koguni loomakatku puhkemise allikaks.¹⁵

¹¹ EAA 29-1-6495, L 36, 39 (Riigivarade minister P. Kisseljov Eestimaa tsiviilkubernerile, 07.06. ja 17.07.1841).

¹² Juba enne seda trükist levitas siseministeerium 1840. aasta kevadel käsikirjalist kartulikasvatuse instruksiooni („Краткое наставление о разведении картофеля“). Liivimaal tõlgiti juhis ka saksa keelde, kuid seda ei trükitud ja see jäi käsikirja, kuigi näiteks Olonetski kubermangu häälekandja oli selle ka publitseerinud: EAA 1185-1-89, L 70 (Siseministeeriumi tsirkulaar, 15.03.1840); Олонецкия 1840; EAA 1185-1-89, L 78 („Kurze Anleitung über den Kartoffelbau“, 1840, translaad). Vt ka EAA 29-1-6495, L 7 (Riigivarade ministeeriumi 1840. aasta tsirkulaaride loend); Пришвин 1908: 9.

¹³ Kurze [1941]: 3; EAA 1185-1-89, L 81p („Kurze Anleitung über den Kartoffelbau“, 1840, translaad).

¹⁴ Lust 2012: 231, kelle viite järgi LVVA 29-1-26, L 683p: „Im Allaschen Bezirke wird bis jetzt Brod aus Roggen, Gersten und Kartoffeln bereitet“.

¹⁵ EAA 291-1-7809 (Võru magistraat Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubernerile, 28.10.1842 ja sellele antud kindralkubeneri resolutsioon, dateerimata mustand).

1842. aastal tõi Nikolai I oma korralduses kartuli juurutamise vajadust rõhutades veel välja selle võimalikku positiivset mõju üleminekul neljaväljasüsteemile (*введение четвертаго овоцнаго поля*).¹⁶ Sellega peeti silmas, et kartulikasvatus annab võimaluse vilju vaheldada, maad põhjalikumalt harida ja seeläbi umbrohtude hävitamise teel parandada põldude viljakust (Ibius 1959: 50). Venemaa põhjapoolsemates piirkondades valmis aga kartul alles septembri lõpus, nädalaid pärast rukkikülvi, ja see sai selgeks takistuseks põllukultuuride rotatsioonile (Confino 1969: 304; Vrd. Nunn jt 2011: 601).

Üheks küsimuseks oli talupoegade abistamine seemnekartuliga.¹⁷ Kohe 1841. aastal võis Eesti- ja Liivimaal kuulda palju kurtmist selle üle, et seemnekartuli hankimine on raske ja kallis. Kuna kartulit ei olnud võimalik üle ühe aasta säilitada, peegeldasid kartulihinnad suurel määral jooksva aasta saaki (vt Ó Gráda 1999: 21). Eestimaa Metstaguse mõisavalitsus selgitas näiteks ametivõimudele, et eelmisel aastal üldiselt ikaldunud kartulisaak on viinud kartulihinna 1841. aasta kevadel nii üles (varasema 2 rbl tündri eest nüüd 1,20 rbl külimitu eest), et isegi viiekordne kartulisaak ei korvaks külvikartuli soetamist. Pealegi valitsevat kõikjal külvikartuli puudus, mistõttu talupoegade sundimine pikka vööri kusa-gilt kaugemalt kartulit hankima tähendaks liiga suurt ohvrit.¹⁸

Riik püüdis kroonutalupoegade seemnekartuli vajaduse küsimust lahendada sellel teel, et keisri korraldusega ja neile järgnenud Kisseljovi täpsustavate üleriigiliste tsirkulaarkorraldustega 28. augustist 1840 ja 31. märtsist 1842 kehtestati kroonuvaldades nõue eraldada vabadest maadest kartulikasvatuseks kindlad põllu-maad kõigi külakogukondade juurde. Kartulid tuli nendele kroonu-ehk nn ühiskondlikele künnimaadele maha panna vallaametnike järelevalve all. Juba 19. augusti 1841 keiserliku korraldusega tuli

¹⁶ ПСЗ II, nr. 15296 (16.02.1842); LVVA 3-1-1928, L 14 (Riigivarade minister P. Kisseljov Liivimaa tsiviilkubernerile, 31.03.1842); EAA 29-1-6495, L 75 (Riigivarade minister P. Kisseljov Eestimaa tsiviilkubernerile, 31.03.1842).

¹⁷ EAA 29-1-6495, L 7, 8 (Riigivarade ministeeriumi 1840. a tsirkulaaride loend).

¹⁸ EAA 203-1-214, L 106 (Metstaguse mõisavalitsus Eestimaa kroonupalatile, 23.05.1841).

kroonutalupoegadele kehtestatud kartulikasvatussunnile vastu hakanutele määrata karistuseks nekrutiks andmine või lühiajaline sunnitöö (ПСЗ II, nr 14823). Ühiskondlike kartulipõldude saak tuli jagada või madala hinna eest müüa kogukonna talurahvale ning sellisel viisil kartulit nii kaua kasvatada, kuni see on kroonutalupoegade hulgas piisaval määral levinud.¹⁹ Keiser oli 1840. aastal andnud kogu Venemaa (sh Balti provintside) kubermanguvalitsustele korralduse koguda kreisidest lähemaid andmeid selle kohta, kui suure osa haritavast talumaast igas kreisis (eriti kroonumõisates, kuid ka eramõisates) saaks ilma suurema tülikuseta eraldada edaspidiseks kartulikasvatuseks.²⁰

Selline ühiskondlik kohustuslik külv lõpetati küll juba Kisseljovi tsirkulaariga 1844. aasta kevadel paljudes kubermangudes, mille kohta tõdeti, et kartulikülv oli küündinud ettenähtud ühe setverikuni (s.o ca 16 kg) kohta.²¹ Sellisteks kubermangudeks loeti 1844. aastal Peterburi, Novgorodi, Pihkva, Tveri, Jaroslavli, Smolenski, Moskva, Kurski, Tuula, Kaluuga, Tšernigovi, Orjoli, Harkovi, Nižni Novgorodi, Rjazani, Tambovi, Poltava, Kostroma, Liivimaa, Eestimaa, Kuramaa, Minski, Vitebski, Magiljovi, Grodno, Vilniuse, Kaunase, Volõõnia ja Kiievi kubermang.²² Võrreldes Venemaa teiste

¹⁹ Пришвин 1908: 9; ПСЗ II, nr 15296; Токарев 1939: 25; LVVA 3-1-1928, L 13 (Riigivarede minister P. Kisseljov Liivimaa riigivarede valitsusele, 31.03.1842) = EAA 203-1-218, L 46-48; Дружинин 1958: 53. Näiteks Tambovi kubermangus rajati sellised ühiskondlikud kartulimaad külakogukondade juurde kroonuvaldustes 1841. Nende saagist jagati seemnekartulit talupoegadele ning need ühismaad kaotati 1844: Иванова-Малофеева 2005: 84–85.

²⁰ EAA 29-1-6495, L 6 (Riigivarede minister P. Kisseljov Eestimaa tsiviilkubernerele, 31.01.1841); samas, L 7 (Riigivarede ministeeriumi 1840. a tsirkulaaride loend).

²¹ Aastal 1843 lubas Nikolai I lõpetada kartuli ühiskülvi kroonuvaldades, kui riigitalupoegade kartulikülvi tase oli jõudnud 1 setverikuni hinge kohta või rohkem: ПСЗ II, nr 16538; EAA 203-1-282, L 2 (Nikolai riigivarede ministrile, 15.02.1843); EAA 29-1-6495, L 138–139p (Riigivarede minister P. Kisseljovi tsirkulaar kubermangude riigivarede valitsustele, 26.03.1843); EAA 29-1-6495, L 248 (Riigivarede minister P. Kisseljov kubermangude tsiviilkubernerele, 31.05.1844).

²² EAA 29-1-6495, L 248 (Riigivarede minister P. Kisseljov kubermangude tsiviilkubernerele, 31.05.1844).

kubermangudega oli Baltikumis kartulikasvatus juba kartulikampania alguseks heal järjel ning juba siis oli tegelikult täidetud Kisseljovi seatud eesmärk, üks setverik hinge kohta. Nõnda ei rakendatud ega nõutud seda kohustuslikku kartulimaa eraldamist ja ühisharimist Baltikumi kroonumõisates kunagi.²³ Eramõisates jäi see nagunii ennekõike iga mõisniku mureks. Seevastu Olonetsi, Vologda, Arhangelski, Voroneži, Vladimiri, Kaasani, Saraatovi, Pensa, Permi, Orenburgi, Vjatka ja Podolski kubermangudes polnud kartulikülv 1844. aastaks veel saavutanud hinge kohta ühe setveriku taset.²⁴

Seega olid Eesti- ja Liivimaal peamised talupoegadele kartuliseemne pakkujad ikkagi mõisad. Juba 1841. aasta kevadel tegi Liivimaa kabinetimõisa Lielstraupe rentnik Rosentreter riigivarade minister Kisseljovile ettepaneku kroonumõisate tarvis kartulitagavara soetada, et sellega toetada kroonutalupoegi seemnekartuli varumisel ja anda neile kartulit laenuks. Ta osutas sellele, et kartuliharimine lubab küll viljaikalduse tagajärgi paremini ära hoida ja leivapuudust asendada, kuid „paljudel talupoegadel“ ei ole piisavalt kartulit külviks ega vara seda osta, mistõttu kroonu peaks hakkama oma talupoegadele andma kartuli avansslaene. Kisseljov ei lükanud küll otseselt seda ettepanekut tagasi, kuid ei andnud ka lähemaid korraldusi selle elluviimiseks. Pigem pidi see jääma kohalike kubermanguvalitsuste otsustada. Minister osutas kroonumõisate rentnike kohustusele nagunii talupoegi häda korral toetada ning kaaluda kartulitagavara loomist avansslaenude eesmärgil, kui see Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kohalikke olusid arvesse võttes peaks tõesti osutama otstarbekaks.²⁵

²³ Sellekohast löiku Kisseljovi 31.03.1842 korraldusest Eestimaa kroonumõisatele üldse ei edastatudki, vt EAA 203-1-218, L 50–51 (Eestimaa piirkonna riigivarade valitsuse tsirkulaar kroonumõisate valitsustele, 21.05.1842).

²⁴ EAA 29-1-6495, L 248 (Riigivarade minister P. Kisseljov kubermangude tsiviilkuberneridele, 31.05.1844).

²⁵ EAA 29-1-6495, L 29–29p (Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberner Eestimaa tsiviilkubernerile, 14.04.1841); L 31–31p (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa kroonupalatile, 09.05.1841); EAA 178-1-4555 (Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberner Eestimaa kroonupalatile, 10.04.1841).

Igal juhul on 1840. aastatel mõisad asunud aktiivsemalt talupoegadele kartulit seemneks ja ka toiduks välja laenama. Õigupoolest on kartul esinenud talupoegade võlaartiklina mõisa ees vähemalt juba 1830ndate lõpus.²⁶ Kuremaa mõis on laenanud avanss-laenuna 1843. aastal 16 taluperele kokku 37,5 vakka kartulit ning 1844. aastal 32 talupidamisele kokku 61 vakka (keskmiselt 2 vakka talupere kohta).²⁷ Septembris 1845 tegi Tartu kreisi kihelkonnakohtunik J. v. Maydell Liivimaa tsiviilkubernerile otsese ettepaneku, et mõisad võiksid talupoegadel vajaka jääva rukki asemel panustada hoopis kartulile. See aga tähendaks sügise viinapõletuse mahtude olulist vähendamist, et selle kartuliga hoopis talupoegi toetada ja rukki-varusid säästa. Samas olevat ta leidnud sellele mõttele toetust ka talupoegadelt.²⁸ Mõisad on talupoegadelt nõudnud ka kroonulaenudega seotud kohustuste õiendamist kartulis.²⁹

Üheks keskvalitsuse järelevalvemeetmeks kartuli levitamisel oli kubermanguvalitsustelt igal aastal täpsete aruannete nõudmine, nagu Venemaal juba 18. sajandil oli kehtestatud teravilja puhul.³⁰ Seega hakkas keskvalitsus alates 1841. aastast kubermangudelt nõudma kartulikasvatuse kohta iga aasta lõpuks külvi ja saagiandmete aruandeid (vastavalt 03.12.1840 keiserlikule korraldusele).³¹ Need pidid kajastama kartulikasvatuse edu täpsete ja ettenähtud

²⁶ See kajastub nt talupoegade mõisavõlgade loeteludes nn oksjoniraamatutes: EAA 3090-1-125, L 4 (Walguta Walla Ouksieni Leht, 13.03.1839), vt ka sama valla järgnevate aastate kohta samas, L 14, 24. Iseäranis torkab silma 1847. aasta, mil viiel Valguta talupojal oli kõigil ühesuurune kartulivõlg: 6 vakka. Suure tõenäosusega võis tegemist olla kõigile võrdselt jagatud eelmise aasta seemnekartuliga: samas, L 44, 47, 48, 49, 72 (Walguta Walla Ouksioni Leht, 13.03.1847).

²⁷ EAA 1388-1-383 (Talupoegade võlgade raamatud 1831–1846), L 8p (Kartowlid wólka antud 1844); L 12p (Se will, mis walta wólka antud 1843).

²⁸ LVVA 29-1-26, L 486 (Tartu kreisi 7. kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 10.09.1845).

²⁹ Nt EAA 902-1-1139, pagineerimata (Möddersi mõisavalitsus Maa-Viru adrakohtunikule, 16.10.1846).

³⁰ Vt nende kohta: Ковальченко 1967: 21–22. Allikakriitiliselt: Нифонтов 1974: 15–81.

³¹ EAA 29-1-6495, L 53–53p (Riigivarade ministeerium, 3. osakond Eestimaa tsiviilkubernerile, 14.11.1841); ПСЗ II, nr 15296.

vormis külvi- ning saagiandmetega nii mõisates, talumaadel kui ka linnaelanike juures. Need kubermangude aruanded kartulikasvatuse tulemuste kohta tuli esitada igal aastal keisrile ülevaatamiseks, kes oli isiklikult avaldanud soovi näha kartulikasvatuse edusamme. Nõnda laekusid riigivarade ministeeriumile 1842. aasta alguseks koondaruanded möödunud aasta kartulikülvi ja -saagi kohta kokku 38 kubermangu tsiviilkubernerilt (seega polnud aruandeid laekunud kümnest kubermangust). Kisseljov esitles neid andmeid keisrile, kes olevat avaldanud rahulolu, et tema soovi on arvesse võetud, kuna 1841. aasta andmed tõendasid kartulikülvi selget kasvu ning põlluharijate valmisolekut kartulikasvatust kõikjal veelgi edendada.³² Täpsemalt sõnastati selline aruandekohustus riigivarade ministri 1842. aasta 31. märtsi korraldusega, mida kubermangude tsiviilkuberneridele edaspidi igal aastal uuesti meelde tuletati.³³ Vajalikke andmeid nõuti vastavalt adravõi sillakohtute vahendusel mõisatelt ning riigivarade valitsuse kaudu kroonumõisate valitsustelt. Selline aruandluse pealesurumine kartulikasvatuse kontrolliks oli mõisatele muidugi uueks kohustuseks ja otsene kartulikasvatuse levitamise riiklik meede.³⁴ 1843. aasta alguses võis Kisseljov tsiviilkuberneridele taas teatada keisri rahulolust, kui ta oli kandnud talle ette Venemaa kubermangude 1842. aasta aruanded kartuli külvi ja saagi suuruse kohta.³⁵

³² IIC3 II, nr 15296; LVVA 3-1-1928, L 14 (Riigivarade minister P. Kisseljov Liivimaa tsiviilkubernerile, 31.03.1842); EAA 29-1-6495, L 74 (Riigivarade minister P. Kisseljov Eestimaa tsiviilkubernerile, 31.03.1842).

³³ EAA 29-1-6495, L 83–84, 223, 249, 339, 350 (Riigivarade ministeerium, 3. osakond Eestimaa tsiviilkubernerile, 09.09.1842, 30.11.1843, 30.09.1844, 13.11.1845, 31.10.1846); EAA 296-4-1408, L 34 (Riigivarade ministeeriumi põllumajandusosakond Liivimaa tsiviilkubernerile, 31.10.1846). Vt ka EAA 29-1-6495, L 79–79p (Siseministeeriumi majandusosakonna tsirkulaar Eestimaa tsiviilkubernerile, 24.04.1842); samas, L 251 (Eestimaa tsiviilkuberner kõigile adrakohtunikele, 20.10.1844).

³⁴ Üldiselt on mõisatelt külvi- ja saagiandmed laekunud lodusalt, kuigi esines ka probleeme, nt: LVVA 3-1-1929, L 35 (Pärnu kreisi 3. kihelkonnakohus Liivimaa tsiviilkubernerile, 24.11.1842); samas, L 46 (Riia kreisi 4. kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 14.11.1842).

³⁵ EAA 29-1-6495, L 136 (Riigivarade minister P. Kisseljovi tsirkulaar tsiviilkuberneridele, 26.03.1843).

Nikolai I väljendas minister Kisseljovile heameelt, et kartuli 1842. aasta külvi- ja saagiaruanded tõendavad kubermangude kohaliku ametkonna tegusat kaasabi ja kõigi seisuste usinat püüdlust täitmaks keisri soovi juurutada kartulikasvatust seal, kus seda seni ei ole tuntud (nagu Astrahani, Olonetsi, Vologda, Kostroma, Vjatka ja Tauria kubermangude era- või kroonumõisates), aga samuti tahtet kartulit jätkuvalt levitada ja arendada seeläbi tööstust ka teistes kubermangudes.³⁶

Preemiate määramine

1840ndate kartulikampaania meetmetes saavutas motivaatorina keskse koha autasude määramine (medal, kiituskiri, rahapremia). Premeerimine oli peamiseks meetmeks, millega keskvalitsus püüdis kartulikasvatust Venemaal laiendada. Eestimaa tsiviilkuberner avaldas Eestimaa rüütelkonnale saadetud kirjas arvamust, et riiklike preemiate väljapanemisega on „ka riigivalitsus kartuli väärtust tunnistanud“.³⁷ Ühes oma kirjas 1843. aasta aprillist põhjendas Eestimaa tsiviilkuberner Grünewaldt talurahvale kartulikasvatuse eest välja antava riikliku preemia vajadust lähemalt: „Kuna Eestimaa kubermangus võidab kartulikasvatuse mõisates iga aastaga üha enam poolehoidu ja on mõisaomanikele kasulik tänu seeläbi silmapaistvalt suurenenud sissetulekutele, ei ole mõisnikele vaja mingit lisaergutust. Valitsuse eesmärk on saavutatud ka ilma spetsiaalse autasuta. Linnaelanikud ei tegele põlluharimisega, vaid ainult aiapidamisega ja nende aedades leiab kartul oma koha, kuna on väärtuslik aedvil. Nii jääb meil seega üle veel ainult talurahvaseisus. Just tema jaoks on kartulikasvatuse suurema tähtsusega. Tema vaesuse juures asendab see üldiselt tema leiva ja säästab ühtlasi vilja karja toitmiseks. Kui viljasaak ikaldub, saab kartulist abivahend ja kaitse näljahäda vastu. On ta

³⁶ ПСЗ II, nr 16538; EAA 203-1-282, L 2 (Nikolai riigivarade ministrile, 15.02.1843).

³⁷ EAA 29-1-6495, L 155 (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa rüütelkonna peamehele, 02.09.1843).

[seda] rohkem korjanud saagiks, kui ta oma tarbimiseks vajab, siis leiab ta pea igas viinaköögis [sellele] kindla kauba ja küllaltki hea hinna. Kuna aga talupoeg kõikjal meelsamini järgib oma esivanemate eeskjuu kui kaineid arvutusi ning võitleb oma seisusele omase üleüldise eelarvamusega kõikide uuenduste vastu, läheb vaja erilist vahendit ja teed, et teda ajas edasi viia.³⁸

Kartulikasvatuse soodustamiseks preemiate jagamine oli olnud juba 1790. aastast Peterburis tegutsenud ülevenemaalise Vaba Ökonoomilise Seltsi ettevõtmine. Sellele 10-rublasele preemiale võisid kandideerida „Venemaa, Liivimaa ja Soome talupojad“, kes on kartulit edukalt põllul kasvatanud. Näiteks 1792. aastal sai selle preemia Rauna Märciena mõisa talupoeg Peter Sirkal (Strods 1958: 47; Лехнович 1956: 324). Kartulikasvatuse edendamise eest preemiate väljapanek sai 18. sajandi lõpust ka Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi ettevõtmiseks (Geschichte 1849: 583). Kuna seltsi eesmärk oli põllumajandust ja majandust laiemalt paremale järjele viia, pandi 1797. aastal Liivimaa talurahva jaoks nii kartulikasvatuse, kapsakasvatuse, lina, aedvilja kuivatamise kui ka korvipunumise eest välja rahalised preemiad. Kartulikasvatuse eest pidid saama 10-riigitaalriise preemia kolm talupere-meest, kes aasta jooksul kõige enam kartulit harivad (nii et üks preemia oli ette nähtud pool- või veerandadrikule ja kaks preemiat kaheksandik- või väiksemale talupojale). Preemiad tuli üle anda pühapäeval pidulikul tseremoonial kirikus koguduse, kirikupatrooni ja pastori juuresolekul. Peale raha oli laureaadile ette nähtud nimeline aukiri pärgamendil, varustatud sotsieteedi kullatud pitsoriga.³⁹ Sotsieteet lõpetas kartulikasvatuse eest preemiate määramise väidetavalt alles 1820ndatel⁴⁰ (Juhan Kahki

³⁸ EAA 29-1-6495, L 140p–141 (Eestimaa tsiviilkuberneri kirja mustand, ilma adressaadita, 13.04.1843).

³⁹ EAA 1185-1-25, L 38–38p, 40–43p (Aufmunterung und Unterricht für den livländischen und ehstländischen Bauer des Rigischen Gouvernements seine Wirtschaft zu verbessern, [1797]); vt ka Strods 1958: 49.

⁴⁰ Лехнович 1956: 324; EAA 1185-1-100, L 158 (Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet Liivimaa tsiviilkuberneri, dateerimata mustand [veebr. 1841]).

(1969: 32) refereeringu kohaselt aga juba 1803. aastal, mis ei pea aga ilmselt paika).

1840ndatel keskvoimu algatatud premeerimispõhimõtted olid sõnastatud juba keisri 8. augusti 1840. aasta korralduses (Дружинин 1958: 53). Kartulikasvatuses silmapaistvaimatele talupoegadele (külades, kus seni ei olnud kartulit kasvatatud) tuli riigivarade ministeeriumi vahendusel määrata preemia ja auraha. Selleks pidi riik alates 1840 eraldama kolme aasta jooksul 25 000 rubla aastas. See otsus tuli talupoegadele teatavaks teha, et taluperemehed, kes seni veel kartulit ei kasvata, saaksid eeskujuliku kartuliistutamise eest kandideerida preemiale suurusega 10–100 assignatsioonirubla, vastavalt põllu suurusele.⁴¹

Konkurss kullast või hõbedast aurahadele kartulikasvatuse eest (kirjaga „За полезное“) kuulutati riigivarade ministeeriumi korraldusel välja 1841. aastal. Loodeti, et see ärgitab talurahvast autasu nimel kartulikasvatuses omavahel võistlema.⁴² 1841. aasta märtsis andis Eestimaa tsiviilkuberner adrakohtunikele korralduse aasta lõpuks nimeliselt talle esitada nende põlluharijate nimed, kes on kartulikasvatusega iseäranis eeskujulikul ja teenekalt tegelenud, et riigivarade minister saaks neid autastada eduka kartulikasvatuse eest.⁴³

Vastavalt oma ukaasile 16. veebruarist 1842 nägi keiser neile riigitalupoegadele, kes võrreldes teistega näitavad erilisi edusamme kartulikasvatuses, samuti ette kuld- ja hõbemedalid ning rahalised preemiad riigivarade ministeeriumile eraldatud summadest (ПСЗ II, nr 15296). Balti provintside tsiviilkuberneridele andis riigivarade minister Kisseljov riiklike rahapreemiate määramise otsusest teada oma tsirkulaariga 31. märtsist 1842. Seejuures ei näinud Kisseljov ergutavate rahapreemiate adressaatidena mitte ainult

⁴¹ EAA 29-1-6495, L 7–7p (Riigivarade ministeeriumi 1840. a tsirkulaaride loend); Пришвин 1908: 9.

⁴² EAA 29-1-6495, L 6 (Riigivarade minister P. Kisseljov Eestimaa tsiviilkubernerile, 31.01.1841).

⁴³ EAA 29-1-6495, L 27p (Eestimaa tsiviilkubeneri tsirkulaar kõigile adrakohtunikele, 21.03.1841); EAA 902-1-1133, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Virumaa adrakohtunikule, 20.03.1841).

kroonutalupoegi, vaid ka era-, pastoraadi- ja linnatalupoegi.⁴⁴ Kartulikasvatuse edendamiseks ja laiendamiseks mõeldud rahalised preemiad olid kehtestatud kahes kategoorias (I ja II klassi preemia), vastavalt 25 ja 15 hõberubla. Liivimaa ja Eestimaa kubermangule oli kummalegi ette nähtud kolm preemiat (üks I klassi ja kaks II klassi), kokku 55 hõberubla, mis olid mõeldud nii riigikui ka eratalupoegadele ning tuli välja anda kolme aasta jooksul.⁴⁵ Vähemalt kroonutalupoegade puhul võeti Kisseljovi selgituste kohaselt preemiate määramisel arvesse talupoja päritoluküla, seda, kas ja kuidas oli kartul seal juba levinud, samuti seda, kui suurel hulgal kartulit maha pandi. Eelistatud pidid kindlasti olema kartulit põllul kasvatavad talupojad. Seal, kus kartul oli juba levinud, pidi preemia kandidaat paistma silma kartulikülvi laiendamisega võrreldes teiste talupoegadega. Iseäranis tuli tähele panna neid, kes juba kasutasid kartuli ülejääki loomasöödaks ja müügiks (tärglikseks, siirupiks jms).⁴⁶

Preemiakandidaadid esitas riigivarede ministeeriumile tsiviilkuberner ning preemia andmise otsus vormistati ministri käskkirjaga. Ministri nimel tuli koostada ka kiituskirjad laureaatidele.⁴⁷

⁴⁴ LVVA 3-1-1928, L 14 (Riigivarede minister P. Kisseljov Liivimaa tsiviilkubernerile, 31.03.1842); EAA 29-1-6495, L 74p (Riigivarede minister P. Kisseljov Eestimaa tsiviilkubernerile, 31.03.1842).

⁴⁵ LVVA 3-1-1928, L 14 (Riigivarede minister P. Kisseljov Liivimaa tsiviilkubernerile, 31.03.1842); EAA 29-1-6495, L 75p–76 (Riigivarede minister P. Kisseljov Eestimaa tsiviilkubernerile, 31.03.1842); vt ka EAA 203-1-218, L 50–51 (Eestimaa piirkonna riigivarede valitsuse tsirkulaar kroonumõisate valitsustele, 21.05.1842); EAA 29-1-6495, L 204–205 (Eestimaa riigivarede valitsus Eestimaa tsiviilkubernerile, 27.11.1843). Nt ka Pensa kubermangule oli samamoodi ette nähtud 2 teise koha ja 1 esikoha auhind, kokku 55 hõberubla, mis anti välja juba 1841. aasta eest: Годин 1984: 21. Samas Tambovi kubermangu kroonutalupoegadele anti kolme aasta jooksul 1842–1844 koguni 66 preemiat suurusega 15 ja 25 rubla, koos riigivarede ministeeriumi kiituskirjaga: Иванова-Малофеева 2005: 85.

⁴⁶ LVVA 3-1-1928, L 13 (Riigivarede minister P. Kisseljov Liivimaa riigivarede valitsusele, 31.03.1842); EAA 203-1-218, L 46–48 (Riigivarede minister P. Kisseljov Eestimaa riigivarede valitsusele, 31.03.1842).

⁴⁷ EAA 29-1-6495, L 143–144 (Riigivarede ministeeriumi 3. osakond Eestimaa tsiviilkubernerile, 07.05.1843); L 149 (Eestimaa tsiviilkuberner Lõuna-Järva adrakohtunikule, 04.06.1843).

Talupoegadest kandidaadite nimed pidid tsiviilkubernerile saatma iga piirkonna adrakohtunikud (Eestimaal) või kihelkonnakohtud (Liivimaal). Nendele omakorda pidid oma eeskujulikumaid kartulikasvatajatest talupoegi esitama mõisavalitsused, kes on teinekord olnud selles küsimuses üksmeel kogukonnakohtutega.⁴⁸

Riigivarade ministeeriumile esitati 1842. aastal Eestimaalt lõpuks 12 talupoega (Laitse, Ohtu, Munalaskme, Illuka, Kukruse, Tapa, Aruküla, Laupa, Viisu ja Väätsa mõisast).⁴⁹ Tegelikult olid adrakohtunikud tsiviilkubernerile üles andnud rohkemgi talupoegi, kuid Peterburi esitatud kandidaatide nimekirjast oli osa välja jäetud. Näiteks Maa-Läänemaalt jäi välja Kütke mõisa talupoeg Carl Söbel,⁵⁰ Lõuna-Harjumaalt kolm Alle Harmi taluperemeest,⁵¹ Maa-Virumaalt Lasinurme talupoeg ja kaks Ärina talupoega,⁵² Alutaguselt kandidaadid Vana-Sõtke ja Maidla mõisast. Nende väljajäämise põhjus ei selgu, kuigi adrakohtunikud pole nende suhtes kõige kiitvamad. Samas näiteks Alutaguse adrakohtunik esitas preemiale ühtemoodi kuus talupoega, kellest tsiviilkuberner jättis lõppnimekirjast välja kaks talupoega, kelle külvikogused, saagid ega kartulikasvatuse staaž polnud võrreldes edasipääsetega väiksemad.⁵³

Eestimaa tsiviilkuberner oligi palunud adrakohtunikel saata keisri ellukutsutud preemiale esitamiseks ainult nende eeskujulike talupoegade nimed, kes mitte ainult käimasoleval aastal, vaid ka juba varem olid oma põldudel kasvatanud kartulit suuremas

⁴⁸ Nt LVVA 3-1-1929, L 61 (Võnnu 2. kihelkonnakohus Liivimaa tsiviilkubernerile, 18.11.1842).

⁴⁹ EAA 29-1-6495, L 133 (Отчетъ о посеве и урожае картофеля въ Эстляндской Губернии на 1842. годъ).

⁵⁰ EAA 29-1-6495, L 122 (Maa-Lääne adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 24.11.1842).

⁵¹ EAA 29-1-6495, L 101–102 (Lõuna-Harju adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 10.11.1842).

⁵² EAA 29-1-6495, L 96 (Verzeichniss der im Landwiewerandischer Districte wohnhaften 3 Landleute, welche bereits früher und in den gegenwärtigen Jahre durch den Anbau der Kartoffeln auf Feldern im Verhältniß zu ihrer resp. Ländereien sich durch Fleiß hervorgethan haben, 1842).

⁵³ EAA 29-1-6495, L 90–90p (Alutaguse adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 11.11.1842).

koguses.⁵⁴ Vastavalt esitatud andmetele olid nendest kõige kauem kartulikasvatusega tegelejad Kukruse talupojad Ado Grünberg ja Maddis Baumann Paate külast – 1820. aastast. Ülejäänud kandidaatide puhul on kartulikasvatuse algusajaks märgitud 1827 (Munaslaskme), 1828 (Laitse), 1830 (Illuka), 1833 (Tapa), 1834 (Laupa), 1837 (Ohtu ja Viisu), 1840 (Väätsa), ning Aruküla taluperemees Präma Jaan oli suuremas koguses kartulit kasvatanud ainult viimased kaks aastat (vrd Kahk 1969: 32). Nende talupoegade külvihulk jäi 3–30 tündri vahele. Kõige rohkem oli kartulit külvanud Laupa peremees Rein Saarman – 30 tündrit (samal ajal rukist ainult 6 tündrit) ning tema kartulisaak ulatus 180 tündrini. Esitatud talupoegade kartuli saagikus jäi 5–8 seemne vahele, üksnes Kukruse talupojal Ado Grünbergil küündinud see 12 ja Tapa talupojal Jacob Laastanil väidetavalt koguni 30 seemneni.⁵⁵

Kuigi Eestimaa tsiviilkuberner esitas need tosin talupoega preemiakandidaatideks riigivarade ministeeriumile, ei valitud laureaate välja mitte Peterburis, vaid selle valiku tegi samuti juba tsiviilkuberner Tallinnas. Oma kaaskirjas 1842. aasta aruandele kartuli külvi ja saagi andmete kohta toob tsiviilkuberner juba ise riigivarade ministrile välja Illuka talupoja Hans Kase, Tapa talupoja Jakob Laastani ja Laupa Rein Saarmani kui kartulikasvatuses „erilist usinust“ ilmutanud talupojad.⁵⁶ Pole sugugi selge, mille alusel valis tsiviilkuberner välja just need kolm talupoega. Rein Saarmann oli kartulit kõige rohkem maha pannud, Jacob Laastanil oli aga kõige kõrgem saagikus, kuid üks väiksemaid külvihulki (5 tündrit ehk 3 setverti). Illuka talupoeg Hans Kask ei paista aga millegi poolest silma (ta oli suures mahus kartulikasvataja

⁵⁴ EAA 902-1-1133, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Viru adrakohtunikule, 30.06.1842); EAA 29-1-6495, L 81–81p (Eestimaa tsiviilkuberner tsirkulaar kõgilile adrakohtunikele, 30.06.1842, mustand).

⁵⁵ EAA 29-1-6495, L 133 (Отчетъ о посеве и урожае картофеля въ Эстляндской Губернии на 1842. годъ); samas, L 100 (Verzeichniß derjenigen Bauern des Südjerwschen Districts die sich bereits früher und in dem gegenwärtigen Jahre durch den Anbau von Kartoffeln ausgezeichnet, 20.11.1842).

⁵⁶ EAA 29-1-6495, L 130–130p (Eestimaa tsiviilkuberner riigivarade ministrile, 29.12.1842).

1830. aastast peale, pannud 1842. aastal maha 5 setverti kartulit ja saanud saagiks 40 setverti⁵⁷). Samas kandideeris preemiale ka teine Illuka talupoeg Niggolas Kik, kellel olid Hans Kasega täpselt samad külvi ja saagi näitajad, kuid tema valituks ei osutunud. Torkab silma, et tsiviilkuberner tõi oma kirjas Kisseljovile rõhutatult välja nende talupoegade pikaagest tegevust kartulikasvatuses ja just põldudel,⁵⁸ kuigi need talupojad polnud kandidaatide seas sugugi kõige staažikamad kartulikultiveerijad. Igal juhul said need kolm tsiviilkubeneri nimetatud talupoega riigivarade ministeeriumi 1843. aasta mai alguse otsusega kiituskirja (*похвальныхъ листа*) ja 55 hõberubla.⁵⁹

Esimese klassi preemia ehk 25 hõberubla koos kiituskirjaga pälvis Rein Saarmann. Ta oli Laupa mõisa Loela küla peremees, kes oli kartulit kasvatanud juba tosin aastat. 1842. aasta eest preemiat saades oli ta maha pannud 30 tündrit kartulit ja korjanud 120 tündrit. 1843. aasta külvi ta siiski ei suurendanud (jätkuvalt 30 tündrit), kuid saavutas 5 tündrit suurema saagi (125 tündrit).⁶⁰ Teise klassi preemiad (15 rbl) said Illuka mõisa Hans Kask ja Tapa mõisa talupoeg Jacob Lahtan.⁶¹ Preemiad anti laureaatilede pidulikult kätte nende mõisates 1843. aasta suvel (Illuka mõisas 25. juulil, Tapa mõisas 4. augustil).⁶² Eestimaa tsiviilkuberner saatis 4. juunil 1843 vastava piirkonna adrakohtunikele üleandmistseremonia kohta isegi täpsemad juhised. Preemiaraha koos kiituskirjaga tuli laureaadile üle anda kõikide teiste valla taluperemeeste

⁵⁷ EAA 29-1-6495, L 90–90p (Alutaguse adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 11.11.1842).

⁵⁸ EAA 29-1-6495, L 130–130p (Eestimaa tsiviilkuberner riigivarade ministrile, 29.12.1842).

⁵⁹ EAA 29-1-6495, L 230 (Riigivarade ministeeriumi 3. osakond Eestimaa tsiviilkubernerile, 17.01.1844).

⁶⁰ EAA 29-1-6495, L 201 (Verzeichniß derjenigen Bauern des Südjerwschen Districts welche sich bereits früher und in dem gegenwärtigen 1843 Jahre durch einen ausgedehnten Anbau von Kartoffeln ausgezeichnet haben).

⁶¹ EAA 29-1-6495, L 143–144 (Riigivarade ministeeriumi 3. osakond Eestimaa tsiviilkubernerile, 07.05.1843).

⁶² EAA 29-1-6495, L 153 (Alutaguse adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 17.08.1843); L 154 (Ida-Järva adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 13.08.1843).

juuresolekul, adrakohtunik pidi tegema seda isiklikult ning oma kõnes pidi ta juhtima talupoegade tähelepanu sellele, et „valitsus ei jäta tunnustamata neid, kes täidavad Tema Keiserliku Majesteedi soovi ja näitavad üles innukust“. Ühtlasi pidi adrakohtunik ilmtin- gimata sellel sündmusel viibima univormis, et „sellele suuremat pidulikkust lisada“.⁶³

Sellega aga riigivarade ministeeriumi laiem preemiate jagamine Eestimaa kubermangus ühekordselt piirduski ning 1843. aastaks jäi veel ainult riigimõisate talupoegadele võimalus autasu saada.⁶⁴ Nõnda määras Eestimaa riigivarade valitsus 1843. aastal 15-rublase preemia Taebla riigimõisa talupojale Jürri Pikferile erilise edu eest kartulikasvatuse.⁶⁵ Samas ei ole teada, kui suur üldse oli konkurss sellele riigimõisate 1843. aasta preemiale. Jürri Pikferi oli Eestimaa piirkonna riigivarade valitsusele preemiakandidaadiks otse esitanud Taebla mõisavalitsus, tõstes esile, et see peremees oli oluliselt laiendanud kartulikülvi, mis ulatunud nüüd 12 tündrini. Suuremalt jaolt oli kartul pandud maha põllule. Märgitud kogus ületanud teiste peremeeste kartulikülvi peaaegu kolmekordselt.⁶⁶

Kogu Venemaal lõpetati eduka kartulikasvatamise eest premeerimine 1844. aastal, mil konstateeriti edu kartulikasvatuse levikul ning jätkati autasude väljaandmist ainult kartuli kasutamise eest loomasöödana. Nimelt 1843. aasta keiserliku ukaasiga oli nähtud ette kuld- ja hõbemedalitega ergutamist tärglise valmistamise ja kartuli muud moodi ümbertöötlemise eest (Дружинин 1958: 54).

Kartul polnud ainus põllukultuur, mille propageerimise eesmärgil Peterburi 1840ndatel preemiaid määras. Kartuli kõrval sai Nikolai korraldusega 1842. aastast alguse maisikampania

⁶³ EAA 29-1-6495, L 149-150 (Eestimaa tsiviilkuberner Lõuna-Järva, Alutaguse ja Ida-Järva adrakohtunikele, 04.06.1843).

⁶⁴ Vt Eestimaa tsiviilkubeneri selgitust Eestimaa rüütelkonnale: EAA 29-1-6495, L 155p (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa rüütelkonna peamehele, 02.09.1843).

⁶⁵ EAA 29-1-6495, L 204–205 (Eestimaa riigivarade valitsus Eestimaa tsiviilkubernerile, 27.11.1843).

⁶⁶ EAA 203-1-302, L 1–1p (Taebla riigimõisa valitsus Eestimaa piirkonna riigivarade valitsusele, 17.07.1843).

lõunapoolsetes kubermangudes. Hersoni, Jekaterinoslavski, Astrahani, Bessaraabia ja teistes kubermangudes ning Kaukaasia oblastites tuli panna kartuli kõrval rõhku maisi külvamisele ja kasvatamisele. Eeskujuliku kartulikasvatuse eest jagatavaid preemiaid tuli laiendada ka edukatele maisikasvatajatele neis kubermangudes, kus maisi kasvatamine polnud veel laiemalt levinud.⁶⁷ Aastal 1843 nõudis Nikolai I, et lõunapoolsete kubermangude kroonuvaldustes tuleb poolele kogukondlikest seemnepõldudest külvata veel samal aastal kartulit, kuid teisele poolele põldudest maisi, et kasvatada vajalikku maisiseemet talupoegadele.⁶⁸

Eestimaa rüütelkonna preemia

Riigivarade ministeeriumi 1843. aasta otsus lõpetada preemiate jagamine Eestimaal ajendas sügisel 1843 Eestimaa tsiviilkuberneri Grünewaldti tegema kohalikule rüütelkonnale ettepanekut, et kartulikasvatuse eest premeerimine (veel laiemas ulatuses) võiks jätkuda rüütelkonna toetusel. Ta põhjendas seda nii: „Olulised tulemused kartulikasvatamisel, mille töid nähtavaks talurahva juures kõrge krooni poolt välja pandud preemiad eelmisel aastal, kohustavad edaspidigi sellistele autasustamistele kindlaks jääma“.⁶⁹ Grünewaldt tegi Eestimaa rüütelkonnale ettepaneku anda 10 aasta jooksul igal aastal talurahva jaoks välja preemiaraha 100 hõberubla. Ta avaldas ühtlasi lootust, et pärast kümne aasta möödumist pole enam sellist erilist autasu vaja, kuna „siis juba talurahvas leiab (ise) määratud tasu oma paranenud sissetulekutes“,

⁶⁷ ПСЗ II, nr 16538; EAA 203-1-282, L 2 (Nikolai riigivarade ministrile, 15.02.1843); EAA 29-1-6495, L 138–139p (Riigivarade minister P. Kisseljovi tsirkulaar kubermangude riigivarade valitsustele, 26.03.1843).

⁶⁸ EAA 29-1-6495, L 248 (Riigivarade minister P. Kisseljov kubermangude tsiviilkuberneridele, 31.05.1844).

⁶⁹ EAA 29-1-6495, L 158 (Eestimaa tsiviilkuberneri tsirkulaarkiri kõigile adrakohtunikele, 17.09.1843). Preemia eesmärki – 1842. aastal riigivarade ministeeriumi määratud autasude abil talurahva hulgas äratatud agarust kartulikasvatust edasi viia – rõhutas tsiviilkuberner ise mitut puhku ka hiljem: EAA 29-1-6495, L 240 (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa provintsiiaalkonsistooriumile, 24.03.1844).

mida kartul neile pakub.⁷⁰ Seejuures pidas Grünewaldt „hädavaljakuks“ tõsta laureaatide arvu kaheksale võrreldes riigivarade ministeeriumi määratud kolmega, „selleks et talurahva seas juba virgutatud usinust heaks asjaks veel enam hoida“.⁷¹

Seega polnud Eestimaa rüütelkonna preemia kartulikasvatuse edendamise eest kohaliku mõisnikkonna algatus, vaid otseselt Eestimaa tsiviilkuberner Grünewaldti initsiatiiv, mille ta oli esitanud Eestimaa rüütelkonnale 2. septembril 1843. Seda aspekti ei jätnud Grünewaldt korduvalt rõhutamata oma hilisemates ametikirjades.⁷²

Eestimaa rüütelkonna komitee arutas seda tsiviilkubeneri ettepanekut kartulikasvatuse edendamise preemia kohta oma 8. septembri istungil ning andis sellele täieliku heakskiidu nii preemiade suuruse kui ka preemia „kiiduväärt“ eesmärkide osas. Siiski lükati tagasi tsiviilkubeneri soov hakata sellist preemiat määrama igal aastal järgmise kümne aasta jooksul. Preemiaks lubati eraldada 100 hõberubla ainult kuni järgmise maapäevani (1845. aastani), mil pidi otsustatama edaspidine preemia väljaandmine.⁷³ Nõnda jätkus Eestimaal preemiade määramine lihtsalt kartulikasvatamise eest, kuigi samal ajal Venemaal oli jäänud preemiatega soosima üksnes kartuli ümbertöötlejaid.

Eestimaa rüütelkonna eraldatud 100 hõberubla jagati tsiviilkubeneri otsuse järgi kaheksaks preemiaks, nii et igal aastal määratakse kõigis neljas kreisis võrdselt kaks preemiat (I preemia 15 rubla ja II preemia 10 hõberubla).⁷⁴ Kui riigivarade ministeeriumi määratud preemiade puhul oli väga suur rõhk ka rahalise auhinnaga kaasnenud aukirjal, siis Eestimaa rüütelkonna preemiade puhul ei ole

⁷⁰ EAA 29-1-6495, L 155p–156 (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa rüütelkonna peamehele, 02.09.1843).

⁷¹ EAA 29-1-6495, L 158p (Eestimaa tsiviilkubeneri tsirkulaarkiri kõigile adrakohtunikele, 17.09.1843).

⁷² Nt EAA 29-1-6495, L 158 (Eestimaa tsiviilkubeneri tsirkulaarkiri kõigile adrakohtunikele, 17.09.1843); L 240 (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa provintsiaalkonsistooriumile, 24.03.1844).

⁷³ EAA 29-1-6495, L 157–157p (Eestimaa rüütelkonna peamees Otto von Lilienfeld Eestimaa tsiviilkubernerile, 11.09.1843).

⁷⁴ EAA 29-1-6495, L 240 (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa provintsiaalkonsistooriumile, 24.03.1844).

mainitud mingisugust ametlikku tsiviilkubneri või rüütelkonna peamehe allkirjastatud kiituskirja. Aukirja seega ilmselt ei olnud.

Esimesed preemiad tuli jagada juba 1843. aasta tulemuste eest. Sobivad kandidaadid tuli üles seada ja laureaadid välja valida sarnaselt eelmise aastaga: mõisavalitsused saatsid oma mõisate usinamate kartulikasvatajate andmed piirkonna adrakohtunikule, kes omakorda edastas need tsiviilkubnerile. Adrakohtunike märgitud kandidaatide hulgast valis preemia saajad välja tsiviilkubner.⁷⁵

Aastal 1843 esitati Eestimaal preemia kokku 25 talupoega, 1844. aastal 23 ja 1845. aastal 22.⁷⁶ Seega esmapilgul langevas joones. Tuleb aga arvestada, et kohe 1843. aastast nõudis tsiviilkubner kõigilt adrakohtunikelt, et nad esitaksid oma piirkonnast nimeliselt ainult kolm kõige eeskujulikumat talupoega ja piirduksid nende kolme kandidaadiga (Eestimaal oli adrakohtudistrikte kokku 11).⁷⁷ Siiski veel 1843.–1844. aastal kurtsid mitmed adrakohtunikud tsiviilkubnerile, et nad saavat anda preemia üles ainult üksikuid talupoegi, kuna mõisad pole rohkem talupoegi nimetanud, hoolimata sellekohastest üleskutsetest.⁷⁸ Aastal 1842 oli Ranna-Virumaa adrakohtunik märkinud tsiviilkubnerile, et tema distriktis pole talupoegade hulgast võtta kedagi, keda võiks esile tõsta hoole või usinuse eest kartulikasvatases.⁷⁹

⁷⁵ Selline andmete liikumise kord selgub otsesõnu nt: EAA 29-1-6495, L 185 (Ranna-Virumaa adrakohtunik Eestimaal tsiviilkubnerile, 20.12.1843); L 158p–159p (Eestimaal tsiviilkubneri tsirkulaarkiri kõigile adrakohtunikele, 17.09.1843); L 261 (Eestimaal tsiviilkubner Ida-Harju adrakohtunikule, 16.02.1845); L 279 (Eestimaal tsiviilkubner Alutaguse adrakohtunikule, 16.02.1845).

⁷⁶ EAA 29-1-6495, L 232p–238p (Preemia esitatud talupojad, 1843); L 336–337p (Preemia esitatud talupojad, 1844); EAA 29-1-7076, L 49 (Preemia esitatud talupojad, 1845).

⁷⁷ Sellele juhtis tsiviilkubner tähelepanu ka hiljem: EAA 902-1-1133, pagineerimata (Eestimaal tsiviilkubner Maa-Viru adrakohtunikule, 01.12.1844).

⁷⁸ EAA 29-1-6495, L 182 (Ranna-Virumaa adrakohtunik Eestimaal tsiviilkubnerile, 26.11.1843); EAA 29-1-6495, L 262–262p (Lõuna-Harju adrakohtunik Eestimaal tsiviilkubner Grünwaldtile, 15.11.1844).

⁷⁹ EAA 29-1-6495, L 106 (Ranna-Virumaa adrakohtunik Eestimaal tsiviilkubnerile, 18.12.1842).

Mitmeid talupoegi esitati preemiale korduvalt, mitu aastat järjest. Näiteks Kolga mõisa Molga Toenno oli esitatud nii 1843. kui ka 1844. aastal (mil ta ka sai II preemia).⁸⁰ Anija mõisa kõrtsmik Mik Tolsberg kandideeris nii 1844. kui ka 1845. aastal, kuigi oli hakanud hoogsalt (17-tüdrise külviga) kartulit kasvatama alles 1843. aastast.⁸¹ Lõuna-Järvamaa adrakohtunik aga esitas ühed ja samad kandidaadid nii 1844 kui ka 1845, kusjuures 1845. aasta eest määratigi ühele neist preemia.⁸² Veel sagedamini kordusid mõisad, kust talupoegi preemiale oli esitatud (see võis muidugi sõltuda ka sellest, millised mõisavalitsused näitasid üles huvi ja initsiatiivi oma talupoegi esile tõsta ja preemiakampaniast osa võtta). Harjumaa mõisatest olid mitmel aastal esiplaanil Kolga, Muraste, Kiviloo. Järvamaal Preedi, Tapa ja Väätsa⁸³, Virumaal Mäetaguse, Erra ja Illuka.⁸⁴

1842. aastal kirjutas Alutaguse adrakohtunik Eestimaa tsiviilkuberneri, et „selgelt kõige ettevõtlikum ja eeskujulikum põllumees Alutaguse distriktis on Mäetaguse, Edise ja Konju mõisate omanik parun von Rosen“⁸⁵ Alutaguse piirkonna 1841. aasta kartulikülvi ja -saagi andmed näitavad, et Mäetaguse mõisa (15 adramaad) kartulisaak oligi selgelt kõige suurem kogu distriktis, ulatudes 6000 setverdini, kusjuures kartuli saagikus oli olnud kümnekordne. Võrreldes 1840. aastaga oli külvihulk kasvanud 1841. aastal

⁸⁰ EAA 29-1-6495, L 236p, 261 (Eestimaa tsiviilkuberner Ida-Harju adrakohtunikule, 16.02.1845).

⁸¹ EAA 29-1-7076, L 1-1p, 4 (Ida-Harju adrakohtunik Eestimaa tsiviilkuberneri, 11.12.1845 ja 04.01.1846).

⁸² Vrd EAA 29-1-6495, L 336-337p (Preemiale esitatud talupojad, 1844); L 347p (Preemiale esitatud talupojad, 1845).

⁸³ Väätsa mõisa talupojad said maakondliku teise preemia nii 1844. kui ka 1846. aastal: EAA 29-1-6495, L 336-337p (Preemiale esitatud talupojad, 1844); EAA 29-1-7076, L 49 (Preemiale esitatud talupojad, 1845); EAA 29-1-6495, L 245 (Lõuna-Järva adrakohtunik Eestimaa tsiviilkuberneri, 03.05.1844).

⁸⁴ Illuka mõisat nimetas kartulikasvatuse eeskujuliku näitena ka Paul Possart oma 1846. aastal ilmunud statistilis-geograafilises ülevaates: Possart 1846: 51-52.

⁸⁵ EAA 29-1-6496, L 72-72p (Alutaguse adrakohtunik Eestimaa tsiviilkuberneri, 08.03.1842).

kolmandiku (400 setverdilt 600-le).⁸⁶ Kõige eeskujulikumad talupojad Mäetagusel olid hakanud põldudel kartulit kasvatama alates 1838. aastast.⁸⁷ Alutaguse adrakohtunik teadis 1844. aastal kogu oma distriktis esile tõsta viite talupoega, kes olid kõige hoolsa mini asunud kartulit kasvatama. Neist kaks olid Erra mõisast ja ülejäänud Jõhvi, Purtse ja Ereda mõisast. Nendest viimane oli kartulikasvatusega tegelenud alates 1839. aastast, Erra mõisa talupojad aga ainult mõni aasta⁸⁸. Silma paistis ka Virumaa Oonurme mõis, mille talupojad said preemiaid järjest aastatel 1844–1845. Oma kirjas Eestimaa tsiviilkubernerile 1845. aasta veebruarist tõstis piirkonna adrakohtunik iseäranis esile Oonurme valla kogukonnavanemat Simo Tomas Nombergi, kes olevat esimesena kolme aasta eest Oonurmes kartulikasvatusega põllul algust teinud ja oma hea eeskujuga innustanud ka teisi valla talupoegi kartulit põllul kasvatama.⁸⁹ 1844. aasta tulemuste eest saavutaski Simo Tomas maakondliku esimese preemia. 1845. aasta tulemuste eest aga määrati maakondlik teine preemia Oonurme talupojale Hanso Jacobile.⁹⁰

⁸⁶ EAA 29-1-6495, L 65–65p (Verschlag über die Aussaat und Erndte an Kartoffeln auf den Höfen und bei den Bauern der Güter des Allentackschen Districts, 1840–1841).

⁸⁷ EAA 29-1-7076, L 13 (Verzeichniß derjenigen Bauerwirthe des Allentackschen Districts, die sich durch besondere Fleiß und Eifer beim Anbau der Kartoffel hervorgethan haben pro 1845).

⁸⁸ EAA 29-1-6495, L 276 (Verzeichniß derjeniger Bauerwirthe des Allentackschen Districts, die sich durch besonderen Fleiß und Eifer beim Anbau der Kartoffeln hervorgethan haben pro 1844). Erra mõisa all oli kartulikülvi maht talumaadel nii 1840. kui ka 1841. aastal veel ainult 25 setverti: EAA 29-1-6495, l. 65-65p (Verschlag über die Aussaat und Erndte an Kartoffeln auf den Höfen und bei den Bauern der Güter des Allentackschen Districts, 1840–1841).

⁸⁹ EAA 29-1-6495, L 291 (Maa-Virumaa adrakohtunik Eestimaa tsiviilkuberner Grünewaldtile, 26.02.1845); vt ka samas L 287 (Verzeichniß der im Landwirländischen Districte wohnhaften Landleute welche bereits früher und in dem gegenwärtigen Jahre durch den Anbau der Kartoffeln auf Feldern im Verhältniß zu ihren resp. Ländereien sich durch besonderen Fleiß und Eifer vor den Ubrigen hervorgethan haben, 14.11.1844).

⁹⁰ EAA 902-1-1139, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Viru adrakohtunikule, 21.05.1846).

Seda, milliste kriteeriumite alusel tsiviilkuberner preemia laureaadid lõpuks välja valis, pole kusagil täpsemalt fikseeritud. Andmeteks, mida tsiviilkuberner adrakohtunikelt nõudis kandidaadiks esitatud talupoegade kohta, olid peale nime ja mõisa veel teorendi suurus (mitu teopäeva), põllupinna koguhulk (tündrimaades), kartulikasvatusega tegelemise kestus (mitu aastat), viimasel aastal tehtud külvi suurus ja saak. Nii 1843. kui ka 1844. aasta koondtabelis on tsiviilkuberner kantselei nende andmete põhjal enda jaoks välja arvutanud ka veel iga talupoja kartuli saagikuse (*wie viel Korn?*). Üldiselt polnud kartuli saagikus sellistel üles antud talupoegadel enamasti midagi erakordset. 1843. aastal esitatud eeskujulike talupoegade puhul oli saagikus keskmiselt 5,2 seemet.⁹¹ 1845. aastal esile tõstetud taluperemeeste puhul oli tegemist taludega, kelle põllupindalad jäid 7,5–28 revisjonitünderimaa vahele, keskmine kartuli külvikogus oli 17 tündrit ning saagikus 6 seemet (kõige väiksem 3,8 ja suurim 14 seemet).⁹² 1846. aastal oli preemiale kandideerinud talupoegade kartuli saagikus ühel juhul isegi ainult 2,7 ning kõige sagedamini korduvalt 4.⁹³ Siiski oli ka märkimisväärselt suurema saagi kogunud talupoegi, kelle saagid ületasid kartuli keskmist toonast saagikust kaks korda, küündides üle 10 seemne.⁹⁴

Preemiale esitatute ja lõpuks preemia saanute andmeid võrreldes paistab, et preemiat ei saanud ilmtingimata kõige suurema külvihulgaga või kõrgeima saagikusega talupojad. Näiteks oli 1844. aastal Sausti mõisast esitatud Iwan Sacharow, kes oli sellel aastal

⁹¹ EAA 29-1-6495, L 232p–238p (Preemiale esitatud talupojad, 1843).

⁹² EAA 29-1-7076, L 49 (Preemiale esitatud talupojad, 1845).

⁹³ EAA 29-1-6495, L 352 (Ida-Harju adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 26.11.1846); L 354 (Lõuna-Harju adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 15.11.1846); L 360 (Verzeichniß derjenigen Bauerwirthes des Allentackschen Districts, die sich durch besondern Fleiß und Eifer beim Anbau der Kartoffeln hervorgethan haben pro 1846); L 372 (Aufgabe derjenigen Bauern in der Strand-Wieck, welche sich im Kartoffelbau 1846 ausgezeichnet haben).

⁹⁴ Nt EAA 29-1-6495, L 360 (Verzeichniß derjenigen Bauerwirthes des Allentackschen Districts, die sich durch besondern Fleiß und Eifer beim Anbau der Kartoffeln hervorgethan haben pro 1846); EAA 29-1-7076, L 49 (Preemiale esitatud talupojad, 1845).

külvanud uudismaale koguni 40 tündrit kartulit, mis oli ülekaalukalt suurim kogus (ja külvikoguse tõttu ta ilmselt esitatigi), kuid tema saak oli kokku ainult ainult 42 tündrit ehk seega napilt üle külvikoguse. Preemiat ta ei saanud.⁹⁵ Samas Karel Kandt Kose-Uuemõisast külvas 1844. aastal 10 ja sai saagiks väidetavalt 150 tündrit ehk 15-kordselt, kuid preemiat ei saanud ka tema, hoolimata saagikuse kõige kõrgemast näitajast.⁹⁶ 1844. aastal oli Ranna-Läänemaalt esitatud kolm kandidaati, kellest kaks said maakondlikud esimese ja teise preemia, kuid kes kumbki polnud kaugeltki maakonna kõige suurema külvihulgaga või parimat saaki saanud talupojad, vaid nendel oli kõige väiksem põllupind ehk nende kartuli osakaal talu kogutoodangus oli kõige suurem.⁹⁷ Seega on lähtekohaks kõige selgemini olnud just see, et talupojad oleks võimalikult suure osa oma tootmisest pühendanud kartulile. Näiteks Ohukotsu mõisast eeskujuliku kartulikasvatajana üles antud taluperemees Kandi Töns Umwerk oli 1846. aastal külvanud 6 setverti kartulit (s.o ca 3,6 tündrit), mis adrakohtuniku täpsustuse järgi tähendas veerandi tema põldude hõivatust kartuliga.⁹⁸

Maakondlikku esimest ja teist preemiat ei määratud kunagi ka ühe ja sama valla talupoegadele. Kui näiteks 1844. aastal olid kolm Onurme talupoega esitatud kõik ühesuguste tulemusnäitajatega, pidi tsiviilkuberner enne preemiate teatavaks tegemist Maa-Viru adrakohtunikult paluma lisateavet, milline neist kolmest ikkagi preemiat kõige enam väärrib, kuna neile kõigile võiks anda esikoha

⁹⁵ EAA 29-1-6495, L 336–337p (Preemiale esitatud talupojad, 1844); vt Sausti mõisavalitsuse selgitusi selle talupoja kohta: samas, L 256 (Sauti mõisavalitsus Ida-Harju adrakohtunikule, 16.11.1844).

⁹⁶ EAA 29-1-6495, L 336–337p (Preemiale esitatud talupojad, 1844).

⁹⁷ EAA 29-1-6495, L 313 (Verzeichniß derjenigen Bauern in dem StrandWieckschen Districte, welche sich im Jahre 1844 durch einen größern Kartoffelbau besonderen hervorgehabt haben); L 318 (Eestimaa tsiviilkuberner Ranna-Läänemaa adrakohtunikule, 16.02.1845); L 336–337p (Preemiale esitatud talupojad, 1844).

⁹⁸ EAA 29-1-6495, L 354 (Lõuna-Harju adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 15.11.1846).

preemia.⁹⁹ Ühele ja samale talupojale pole kaks korda preemiat määratud (kõikide aastate laureaate nimekirjade puudumisel ei saa seda küll välistada). Kui 1843. aastal esitati eelmisel aastal riikliku preemia saanud Laupa talupoeg Rein Saarmann uuesti Eestimaa rüütelkonna preemia kandidaadiks, on tsiviilkuberneri kantseleis koostatud tabelis tema taha tehtud märkus „on juba üks kord tasustatud,¹⁰⁰ mis osutas takistavale tegurile.

Kahtlemata olid 1840ndatel suuremas mahus põldudel kartulit kasvatanud talupojad kõige ettevõtlikumad talupojad. Näiteks 1843. aastal kartulikasvatuse preemiale esitatud Vasta mõisa peremees Tõnnis Lass, kes mõisavalitsuse andmetel oli asunud suure hoolega kartulit kasvatama alates 1840. aastast, oli ühtlasi ka ainus Vasta mõisa talupoeg, kes alates 1842. aastast tegeles ka ristikukasvatusega.¹⁰¹ Ristikukasvatus 1840ndate alguses talurahva hulgas oligi veel väga haruldane (vt Kahk 1969: 36–38). Samuti tegeles ristikukasvatusega vähemalt juba 1845. aastast Virumaalt pärit Mädapea valla peremees Jacob Olli, kelle kohta Ranna-Viru adrakohtunik 1843. aasta preemiakandidaate esitades lisas, et „viimane on mulle juba aastaid tuttav kui hoolas ja ettevõtlik peremees“.¹⁰² 1845. aasta tulemuste eest esitas adrakohtunik Jacob Olli uuesti kartulipreemia.¹⁰³

Kohaliku talurahva umbusele ja uuenduste vastu seismisele kui kartulikasvatuse leviku takistusele osutamine oli küllaltki üldine (vt nt Geschichte 1849: 582–583, 586). Näiteks kirjutas Mets-taguse kroonumõisa pidaja 1841. aastal: „Meie Eestimaa talupoeg lepib nii raskelt mingisuguse uuendusega, isegi kui sellega on seotud tema oluline kasu.“ Ta osutas seejuures nii kartuli- kui ka

⁹⁹ EAA 902-1-1139, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Viru adrakohtunikule, 16.02.1845).

¹⁰⁰ EAA 29-1-6495, L 232p.

¹⁰¹ EAA 29-1-6495, L 185 (Ranna-Virumaa adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 20.12.1843).

¹⁰² EAA 29-1-6495, L 182 (Ranna-Virumaa adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 26.11.1843).

¹⁰³ EAA 29-1-7076, L 23–23p (Ranna-Virumaa adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 01.02.1846).

ristikukasvatusele. Ristikut olevat mõis viimased üheksa aastat tähelepanuväärse tuluga kultiveerinud ja näidanud sellega eeskjuu, kuid 48 peremehest koosnev kogukond ei suutvat selle kasvata-mise kasuks otsustada, kuigi kannatavad pidevat heinapuudust.¹⁰⁴

Eestimaa rüütelkonna preemiate väljamaksmine jäi samuti adra-kohtuniku ülesandeks,¹⁰⁵ kuid seda ei tehtud kõrgemalt tulnud juhtnööride järgi enam nii pidulikult. Pole üldse kindel, kas adra-kohtunikud ise käisid seda üle andmas.¹⁰⁶ Küll lasi tsiviilkuberner oma korraldusega Eestimaa provintsiaalkonsistooriumile vähe-malt nii 1844. kui ka 1845. aastal kõigis Eestimaa kubermangu kiri-kutes tavapärases avalike teadete edastamise korras üles lugeda iga preemia saanud talupoja nime, tema valla ja preemia suuruse (kas 15 või 10 hõberubla). Ühtlasi tuli 1844. aasta kevadel talurah-vale laureaatide nimetamise järel teada anda, et kartulikasvatuse eest määratakse preemiaid ka 1844. aastal (1845. aastal tuli sellele veel lisada, et viimase maapäeva otsuse kohaselt autasustatakse senise korra järgi ka järgmisel kolmel aastal).¹⁰⁷ Tsiviilkuberner selgitas provintsiaalkonsistooriumile, et selline üldine talurahva teavitamine kartulikasvatuse preemiast soodustaks veel enam rüütelkonna poolt kasutusele võetud abinõu eesmärki.¹⁰⁸

1845. aasta korralisel maapäeval kogunenud Eestimaa rüütelkonna komitee võttis vastu otsuse anda talurahva seas kartulikasvatuse edendamiseks määratava preemia heaks ka järgmisel kolmel aastal iga kord 100 hõberubla.¹⁰⁹ Jäeb siiski selgusetuks, millal Eestimaa

¹⁰⁴ EAA 203-1-214, L 106p (Metstaguse mõisavalitsus Eestimaa kroonupalatile, 23.05.1841).

¹⁰⁵ Vt nt EAA 29-1-6495, L 390 (Alutaguse adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 15.04.1847).

¹⁰⁶ Nt EAA 29-1-6974, eriti L 5 (Acta betreffend die Prämien für den Kartoffelbau in Ehistland im Betrage von 100 Rn. S. M. pro 1845).

¹⁰⁷ EAA 29-1-6495, L 240 (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa provintsiaal-konsistooriumile, 24.03.1844); EAA 29-1-6974, L 6–6p (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa provintsiaalkonsistooriumile, 27.03.1845).

¹⁰⁸ EAA 29-1-6495, L 240 (Eestimaa tsiviilkuberner Eestimaa provintsiaal-konsistooriumile, 24.03.1844).

¹⁰⁹ EAA 29-1-6495, L 388 (Eestimaa rüütelkonna peamees Eestimaa tsiviil-kubernerile, 09.02.1845).

rüütelkonna preemiate jagamine lõpetati – kas soikus 1846.–1847. aasta kartuli-lehemädaniku tagajärjel preemia andmine iseenesest või anti preemiat siiski 1848. aasta maapäevani. Viimased kindlad andmed preemiate korrapärase määramise kohta on veel 1846. aasta kevadest, 1845. aasta tulemuste eest.¹¹⁰ Ilmselt anti preemia siiski välja ka 1847. aasta kevadel, kuna 1846. aasta kartulikasvatuses eeskujulike talupoegade nimed on adrakohtunikud tsviilkubernerile veel saatnud.¹¹¹ Enamik Eestimaa adrakohtunikke osutas oma 1847. aasta raportites, et seoses kartulihaiigusega ei ole neil tuua kedagi talupoega kartulikasvatuses eeskujuks ja preemia määramiseks. Üksnes Lääne-Harju adrakohtunik nimetas autasu vääriliseks kahte talupoega.¹¹²

Kartulikasvatuse tase Eesti- ja Liivimaal kampania eel ja järel

Kuigi Katariina II ja Paul I juba enne sajandivahetust tehtud algatused kartulikasvatust levitada soikusid küllaltki kiiresti, ei tähenda see, et 19. sajandi esimesel kolmandikul (eriti 1820ndatest) poleks kartulikasvatust Baltikumis laienenud (vt Geschichte 1849: 583). Kartulit hakati üha enam kasvatama mõisates (nii aedades kui ka põldudel) ning ka juba väga paljudes talupoegade aedades. Kartulit talurahva lisatoidusena on 1810. aastal maininud Virumaa Vaivara ja Rakvere pastorid (Linnus 1967: 134).¹¹³ Ka Saaremaa

¹¹⁰ Need said Harjumaalt: Mäe Hindrich Vana-Karjaküla mõisast (I preemia), Tennawaotza Thomas Padise mõisast (II). Virumaalt: Jaan Sepp Kiikla mõisast (I), Hanso Jacob Oonurme mõisast (II preemia). Järvamaalt: Hans Rudolph, hajatalu peremees Väätša mõisast (I), Gustav Ojaküll Põriki mõisast (II preemia). Läänemaalt: Christian Kaupmees Vatla mõisast (I), Uetallopoja Jaan Vana-Varbla mõisast (II): EAA 29-1-6495, L 384, 385, 387, 388, 389, 391 (Eestimaa tsviilkubeneri kantselei adrakohtunikele, 21.05.1846).

¹¹¹ Nt EAA 29-1-6495, L 372 (Aufgabe derjenigen Bauern in der Strand-Wieck, welche sich im Kartoffelbau 1846 ausgezeichnet haben).

¹¹² EAA 29-1-4762, L 10, 19, 27 (Vorschläge über die Aussaat und Ernte der Kartoffeln pro 1847).

¹¹³ Samas allikas kajastuvates andmetes looma- ja seasööda kohta pole aga kartulit veel kordagi mainitud (Linnus 1967: 144–145).

talupoegade talupidamistes on juba 1820.–1830. aastatel mainitud kartulivarusid,¹¹⁴ kuigi väga harva.¹¹⁵ Alles 1840. aastatel on selliste teadete arv ja üles antud kartulikogused märgatavalt kasvanud.¹¹⁶

Nõnda võib kindlasti väita, et 1840. aastate keskpaigaks oli kartul Eesti talurahva seas juba küllaltki tuntud toiduaine, kuid Tartu kirurgiprofessori Georg von Adelmanni hinnangul mitte veel sellise levi-kuga kui Lääne-Euroopas (Adelmann 1845: 113). 1842. aastal märkis Ida-Harju adrahohtunik, et „talupojad kultiveerivad kartulit enamasti ainult omaenda vajaduseks“.¹¹⁷ Paul Possart nimetab juba 1840ndate esimesest poolest kartulit paljude elanike „peatoiduvahendiks“ (*Hauptnahrungsmittel*) Kuramaal ja Eestimaal (Possart 1846: 50; Strods 1958: 54). Vähemalt juba 1840ndate lõpul on kartulit korduvalt nime-tatud Balti provintside maaelanikkonna põhitoiduseks (Geschichte 1849: 583). Nõnda ka 1850. aastal nimetas Kuramaa tsiviilkuberner kartulit Kuramaa kubermangu elanike „üheks peatoiduaineks“ (*eine Hauptnahrungszweig der Einwohner dieses Gouvernements*).¹¹⁸ Siiski ei saanud kartulist talurahva jaoks olulist peatoidust 1840ndatel, vaid pigem sajandi teisel poolel (Lõoke 1959: 70).

Kartul võis olla küll heaks asendustoiduaineks viljaikalduste korral, see tähendab oma tarbeks kasutamiseks, kuid turu jaoks kartuli tootmist ei peetud kaua aega rentaabliks: nõudlus oli väike, hinnad madalad ning võimalus kasulikult maha müüa ainult suurte linnade läheduses, kuna kartulid ei kannatanud kauast säilitamist

¹¹⁴ Nt EAA 960-1-29, L 63 (Laadjala vallakohus Saaremaa 2. kihelkonnakohtule, 3.03.1825).

¹¹⁵ Ajavahemikul 1832–1839 on Saaremaa talurahvapangale saadetud palvekirjades Saaremaa kogukonnakohtute poolt mainitud kartuleid ainult alla kümne korra: nt „On ärra põllend ... 20 wakka tuhwlid“; „keikidel ei olle Kewwade mitte ükskord Tuhhwliseemet mahha tehha“; „ärrapõllend kõigega ... tuhwlitega“: EAA 960-1-33, L 77; -34; -35; -36, L 44, 65, 257; -37; -38; -39, L 78, 80, 238; -40 (Saaremaa talurahvapanga komisjonile sissetulnud kirjad 1832–1839). Võlgnen tänu Zurab Jänesele nende andmete kogumise eest.

¹¹⁶ EAA 960-1-41, L 154, 231–232p, 238; -42, l. 166, 192; -43, l. 44, 207, 221 (Saaremaa talurahvapanga komisjonile sissetulnud kirjad 1842, 1844–1845).

¹¹⁷ EAA 29-1-6495, L 118 (Ida-Harju adrahohtunik Eestimaal tsiviilkubernerile, 27.11.1842).

¹¹⁸ EAA 2054-1-1199, pagineerimata (Kuramaa tsiviilkuberner Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubernerile, 4.12.1850).

ega transporti (Confino 1969: 304). Kartuli eest sai turul oluliselt madalamat hinda kui rukki või muu teravilja eest.¹¹⁹ Ka Eesti- ja Liivimaal oli 1840ndate esimesel poolel kartulikasvatus kõige rohkem edenenud Tallinna, Rakvere, Tartu ja Riia ümbruses, ning kartuli kasvatamisest oli nende suuremate linnade läheduses ka väiksematele taludele saanud „otsene rahasissetulek“.¹²⁰ Kartulikasvatus hakkas end paremini tasuma alles kartuli tööstuslikuks otstarbeks müügi korral (iseäranis viinapõletamiseks, kuigi algul polnud seegi võrreldes viljaga sugugi tuntavalt odavam). Juba 1841. aastal andis Peterburi keskvalitsus etteruttavalt välja loa, et alates 1843. aastast antakse kartulist viinapõletamine kõigile vabaks (s.t riik hakkas ka ise nüüd kartuliviina kokku ostma), mida nähti veel ühe meetmena kartulikasvatuse laiema leviku toetamiseks. Kuigi see otsus pidi rakenduma alles kahe aasta pärast, lasti see kartulikasvatuse soosimiseks kõigil kubermanguvalitsustel välja kuulutada juba 1841. aasta alguses.¹²¹

1840. aastal alanud kartulikampania kajastub selgelt kartulikülvi hulga kiires kasvus. Paraku pole 1841. aastast varasemat järjepidevat statistikat kartulikasvatuse taseme kohta. Juhan Vasar on leidnud esimesed andmed 1809. aasta Eestimaa üldsaagi kokkuvõtetest, kus selle aasta kartulisaagiks on antud 17 302 setverti (Eesti majandusajalugu 1937: 387). Siiski on veel 1830. aastatestki kartuli külvi ja saagi kohta säilinud ainult juhuslikke ülevaateid. Näiteks

¹¹⁹ Nt Eestimaa kubermangus keskmine rukki hind kümne aasta jooksul (1835–1844) 5,02 höberubla setverdi kohta, samal ajal kui kartuli keskmine hind setverdi eest oli 2,03 höberubla: EAA 29-1-6495, L 328 (Berechnung des 10 jährigen durchschnitts Preises für Kartoffeln in Ehstland 1844); L 331, 335 (Сравнительная таблица средних цен, с 1835 по 1845 годъ, по Эстляндской губернии). Riias oli aastatel 1837–1846 keskmine rukki hind 5,20 höberubla ja kartulil 2,15 setverdi kohta; Võru linnas vastavalt 6,30 ja 1,60 höberubla: EAA 296-4-1408, L 26, 36 (Vergleichende Tabelle der mittleren Preise verschiedener Produkte des Landbaues für 10 Jahre von 1837 bis 1847 in der Stadt Riga, Werro); vt ka Eesti majandusajalugu 1937: 389.

¹²⁰ EAA 1185-1-100, L 158p (Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed Liivimaa tsiviilkubernerile, dateerimata mustand [veebr. 1841]); Hueck 1845: 211.

¹²¹ РСЗ II, nr 14012 (22.01.1841); EAA 29-1-6495, L 6 (Riigivaraade minister P. Kisseljov Eestimaa tsiviilkubernerile, 31.01.1841); Ibius 1959: 50.

Tabel 1. Kartuli külvi ja saagi koondandmed Eestimaa kubermangus, 1841–1848 (setvertides, 1 setvert = ca 131 kg kartuleid).*

Aasta	Külv	Saak	Saagikus
1841	65 320	343 075	5,2
1842	82 981	346 131	4,2
1843	88 820	374 578	4,2
1844	104 408	434 300	4,2
1845	111 345	497 243	4,5
1846	115 915	438 812	3,8
1847	122 352	254 818	2,1
1848	97 339	382 807	3,9

* Tabel põhineb Eestimaa tsiviilkuberneri kantslei koostatud aruannetel „Отчетъ о посеве и урожае картофеля въ Эстляндской Губернии“ aastate 1842–1848 kohta: EAA 29-1-6495, L 131, 229, 323, 326, 346, 377; EAA 29-1-4762, L 31; EAA 29-1-7337, L 28. Varem on Eesti- ja Liivimaa kartulikasvatuse statistikat avaldanud Juhan Vasar, kelle Eestimaa andmed on käesolevale lähedased, kuid mitte täpselt samad. Paraku ei selgu Vasara algallikas. Neist koondandmetest veel erinevamad andmed on esitanud Juhan Kahk, kes märgib oma allikaks samamoodi kuberneri teated. Kahki järgi olid kartulisaagid Eestimaal (1000 setverti): 1842 – 340; 1843 – 365; 1844 – 419; 1845 – 431; 1846 – 306; 1847 – 250; 1848 – 372; 1849 – 49 (Kahk 1969: 245). Liivimaa kubermangu samaaegse statistika on avaldanud hiljem Heinrichs Strods (1992: 131), kes samuti ei esita oma allikat, kuid kelle arvud langevad kahtlaselt täielikult kokku Vasara „Eesti majandusajaloos“ esitatud tabeliga, ainult selle vahega, et Vasar pole teadnud Liivimaa kartulikasvatuse näitajaid 1848. aasta kohta ja annab 1849. aasta kartulikülviks 182 468 setverti ning saagiks 356 339 setverti, Strods aga on jätnud vahele 1849. aasta andmed (nagu need puuduksid), kuid on 1848. aasta kohta esitanud täpselt samad külvi- ja saagihulgad, mille Vasar andis 1849. aasta kohta. See osutaks veel enam sellele, et Strods võttis oma statistika Vasaralt ja tegi 1848. aasta puhul lihtsalt ümberkirjutusvea. Igal juhul torkab silma, et Vasara (ja Strodsi) esitatud kartuli külvi- ja saagiandmed Liivimaa kohta erinevad mõneti sellest, mida võib kohata käesolevaks uurimistööks läbi vaadatud allikates. Näiteks 1842. aasta kohta Vasara (Strodsi) esitatud arvud erinevad Liivimaa tsiviilkuberneri poolt Peterburi saadetud andmetest. Vasara andmete järgi oli kartuli külv Liivimaal koos Saaremaaga 1842. aastal 202 319 setverti ja saak 786 999 setverti (Eesti majandusajalugu 1937: 387). Tsiviilkuberneri aruande järgi aga oli külv 1842 – 205 686; saak 1842 – 803 957 setverti: LVVA 3-1-1928, L 50 (Отчетъ о посеве и урожае картофеля въ Лифляндской Губернии за 1842. годъ). Samamoodi oli 1846. aastal Liivimaa tsiviilkuberneri kantslei koostatud üksikasjalike kalkultatsioonide järgi nii Liivimaa era-, kroonu- kui ka linnamõisates ning linnades kartuli külvihulk (setvertides, sulgudes Vasara vastavad arvud): 1845 – 189 950 (236 984), 1846 – 191 387 (188 522) ning saak: 1845 – 697 149 (677 301), 1846 – 673 631 (658 411); EAA 296-4-1408, L 112–113 (Отчетъ о

посеве и урожае картофеля въ Лифляндской Губернии за 1846. годъ). Seega tuleb nõustuda Kersti Lusti hiljutise järeldusega, et külvituse, saagi- ja hinnaandmed selle perioodi eri allikates lahknevad ja tegemist on üldise tendentsiga (Lust 2013: 221–222). Pea võimatu on pakkuda, millised allikates esinevad arvud on kõige usaldusväärsemad. Nt Eestimaa kubermangu 1843. aasta kartulikülvituse ja -saagi andmed saksakeelses kokkuvõttes on natuke väiksemad (kuigi mitte oluliselt) kui need, mis on esitatud Peterburi saatmiseks mõeldud aruandes (EAA 29-1-6495, l. 225). Kuskilt aga ei selgu, millest tuleneb selline andmete lahknevus. Ei ole põhjust uskuda, et keskvalitsuse jaoks lihtsalt pandi 12 setverti ilustamiseks tegelikule saagile otsa. Igatahes oma ametlikus statistikas lähtus kubermanguvalitsus venekeelsest aruandest, kuna neid arve korrati aastast aastasse.

on Liivimaa tsiviilkuberner 1837. aastal nõudnud sillakohtunikelt andmeid peale tali- ja suvivilja ka kartuli kohta. Paraku on sellekohane statistika säilinud ainult Pärnu kreisist.¹²² Eestimaal oli 1838. aastaks kartuli kogusaak tõusnud 367 548 setverdini (Eesti majandusajalugu 1937: 387).

Eestimaa kartulikasvatuse andmetest (Tabel 1) on selgelt näha, et just 1840ndate esimeste aastatega kasvab kartulikülvituse hulk hüppeliselt ning kahekordistub 1847. aastaks. Lähemalt osutavad näiteks Maa-Virumaa adraakohtuniku andmed kartulikülvituse kohta, et tema distriktis (s.o Viru-Jaagupi, Simuna ja Väike-Maarja kihelkonnas) kahekordistub kartulikülvituse pärast 1840. aastat juba ligi paari aastaga (1839 – 2625, 1840 – 4405, 1841 – 5157 setverti).¹²³

Keiser Nikolai I poolt 1840. aastal käivitatud kartulikampania langes Balti provintssides ajaliselt kokku 1840ndate näjakriisiga, mis oli aastate 1841–1847 järjestikuste viljaikalduste tagajärg (vt Lust 2012). Siiski tuleb rõhutada, et Peterburi keskvalitsuse algatatud energiline kartulipropaganda oli saanud alguse juba enne

¹²² 1837. aastal oli Pärnu kreisi ligi 50 vallas talurahva poolt maha pandud kartuli kogus peaaegu võrdne rukki külvikogusega (vastavalt 12 954 vakka kartulit ja 14 891 vakka rukist), kusjuures mõnedes kroonumõisates (Uduvere, Saarde pastoraat) see isegi ületas rukkikülvituse. Küll aga oli kartuli saagikus madal – 3,7 seemet, mis oli madalam sama aasta kesiseks jäänud rukkisaagist – 3,9 seemet: EAA 951-1-1404 (Berichte der Güter über die genauen Betrag der Aussaat und Erndte an Roggen, Sommerkorn und Kartoffeln, okt 1837).

¹²³ EAA 29-1-6495, L 63 (Maa-Viru adraakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 10.12.1841).

seda näljahäda ja polnud otseselt sellega seotud. Teisalt asjaolu, et kartuli jõuline tutvustamine langes 1840ndatel kokku näljakriisiga, lisas ühelt poolt kindlasti kartulikasvatuse soodustamisele argumente ja aktuaalsust,¹²⁴ teiselt poolt polnud kartulisaagid 1840ndatel kehva ilma tõttu järjestikku nii head, kui oli loodetud.

Kokkuvõttes ei andnud 1840. aastad Balti provintssides ühtegi head kartulisaaki. 1841. aastal oli kartuli saagikus Eestimaa kubermangus varasematest aastatest madalam väga vihmade suve tõttu.¹²⁵ 1842. aastal valitses jällegi juulis ja augustis põud, mis läks kartulikoristuse ajaks üle lausvihmaks ja öökülmadeks, nii et nii Eesti- kui ka Liivimaa kubermangus kurdeti päris üldiselt kartuli kehva kasvu ja küllaltki suurtes kogustes korjatud kartuli riknemise üle märja ja külma tõttu (mõnel pool hinnati ebatavaliselt varajase ja pikka aega kestnud külma kahjudeks kolmandiku või osa talupoegade puhul pea kogu kartulisaagi kaotust).¹²⁶ Kokkuvõttes hinnati 1842. aasta saaki keskpäraseks.¹²⁷ 1843. aasta külm ilm kevadel, kaua kestnud põud suvekuudel (juulist septembri algu-

¹²⁴ E. J. Ivanova-Malofeeva osutab ka Tambovi kubermangu kohta, et 1840ndate esimesel poolel andsid kartulikasvatuse laiemale levikule hoogu samaaegsed tervaviljaikaldused: Иванова-Малофеева 2005: 84–85.

¹²⁵ EAA 29-1-6495, L 55, 60 (Saare-Läänemaa, Lääne-Harju ja Lõuna-Harju adrakohtunikud Eestimaa tsiviilkubernerile, 4.11. ja 9.12.1841).

¹²⁶ EAA 29-1-6495, L 119r, 131 (Отчетъ о посевах и урожае картофеля въ Эстляндской Губернии на 1842. годъ); samas, L 94, 98, 105, 111, 114, 124 (Maa-Viru, Lõuna-Järva, Ranna-Viru, Saarte-Läänemaa, Maa-Läänemaa ja Ida-Järva distrikti aruanded kartuli külvi ja saagi kohta, 1842); LVVA 3-1-1929, L 2 (Tartu kreisi 7. piirkonna kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 09.11.1842); L 24 (Võnnu kreisi 7. piirkonna kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 03.11.1842); L 62 (Võnnu kreisi 3. kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 03.11.1842); LVVA 3-1-1929, L 11 (Tartu kreisi 5. piirkonna kihelkonnakohus Liivimaa tsiviilkubernerile, 03.11.1842); L 62 (Võnnu kreisi 3. kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 03.11.1842); L 71 (Pärnu kreisi 5. kihelkonnakohus Liivimaa tsiviilkubernerile, 16.11.1842); EAA 291-1-7809 (Võru magistraat Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubernerile, 28.10.1842); LVVA 3-1-1928, L 40–41 (Verschlag über Kartoffel-Aussaat und Erndte im Doerptschen Kreise für das Jahr 1842).

¹²⁷ Selline hinnang anti „Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft’is“: Kahl 1978: 104. Nõnda hindas Eestimaal ka: EAA 29-1-6495, L 118 (Ida-Harju adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 27.11.1842).

seni) ja lõpuks väga vihmane sügis mõjus nii kartuli kasvule, saagikusele kui ka koristusele taas väga halvasti ja nii oli 1843. aasta kartulisaak Eestimaa kubermangus taas kord väike.¹²⁸ 1844. aasta suvi ja seejärel ka sügis olid väga vihmased, millel oli halb mõju kartuli kasvule ja korjamisele, nii et Eestimaa paljudes mõisates (eriti Viru ja Lääne kreisis) korjati sügisel vaevu topelt kogus mahapandud kartulist.¹²⁹ Liivimaal räägiti 1844. aasta väga vihmasel suvel tõttu koguni täielikust kartuliikaldusest (Kahk 1978: 106). 1845. aasta kuiv ja põuane suvi tõi mõnevõrra parema kartulisaagi (erinevalt ikaldunud viljast), siiski pole alust rääkida heast kartuli-aastast.¹³⁰ Eestimaa kubermangu aruannetes 1845. aasta kartulisaakide kohta on Maa-Läänemaa adrakohtunik märkinud, et selle suve põud kartuli kasvule soodsalt ei mõjunud.¹³¹ Liivimaal halb kartulisaak 1845. aastal¹³² vähendas kartuli tarbimist viina

¹²⁸ EAA 29-1-6495, L 229 (Отчетъ о посеве и урожае картофеля въ Эстляндской Губернии на 1843. годъ); L 195p (Aufgabe der Größe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den gutsherrlichen Gütern des Ostjerwschen Districts für das Jahr 1843); L 209 (Aufgabe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den gutsherrlichen Gütern in dem Insularwieckschen Districte für das Jahr 1843); L 222p (Aufgabe der Größe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den Gütern, der Pastorathe und der Bauerschaft im Landwieckschen Districte für das Jahr 1843); Kahk 1978: 104–105; Lust 2012: 230.

¹²⁹ EAA 29-1-6495, L 281 (Aufgabe der Größe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den gutsherrlichen Gütern in dem Districte Strandwierland für das Jahr 1844); L 326 (Отчетъ о посеве и урожае картофеля въ Эстляндской Губернии на 1844. годъ); EAA 29-1-6495, L 309p (Aufgabe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den gutsherrlichen Gütern in dem Insularwieckschen Districte für das Jahr 1844); L 321p (Aufgabe der Größe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den Gütern, Pastorathe und der Bauerschaft im Landwieckschen Districte für das Jahr 1844).

¹³⁰ Nagu märgib Lust 2012: 230.

¹³¹ Võrreldes 1844. aastaga oli kartulisaak 1845. aastal kehvem: EAA 29-1-6495, L 341p (Aufgabe der Größe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den Gütern, der Pastorade und der Bauerschaft im Landwieckschen Districte für das Jahr 1845).

¹³² Nt teatas Riia kreisi kihelkonnakohtunik 1845. aasta suvepõua tõttu hävinud suvivilja- ja kartulisaagist: LVVA 29-1-26, L 557 (Riia kreisi 2. piirkonna kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 05.09.1845); Riia kreisi Jaunpilsis mõisnik jällegi kaebas varajast külma, mis olevat kartulisaaki kahjustanud: samas, L 445 (A. v. Löwis Liivimaa tsiviilkubernerile, 04.09.1845).

tegemiseks (Ibius 1969: 151–152). Seejärel tabas aga aastatel 1846–1852 kõiki kolme Balti provintsi kartuli-lehemädanik (*Phytophthora infestans*)¹³³, mis seletab kartulisaakide (ja osalt isegi külvi-koguste) langust 1840ndate lõpuaastatel.¹³⁴ Kõigi nende aastate vältel püüti kartuli külvihulka siiski võimalusel hoida endisel tasemel, „hoolimata kogu Euroopas valitsevast kartulihaigusest“, nagu osutas Kuramaa tsiviilkuberner.¹³⁵ Ometi tõi kartulihaigus Balti kubermangudesse (ja Lääne-Venemaale) vähemalt kümneaastase seisaku kartulikasvatuse levikus. Kartulihaiguse laastava mõjuga on ühtlasi selgitatav asjaolu, et 1850. aastatel pole valitsuse tasandil kartulikasvatusele enam kaugeltki nii palju tähelepanu pööratud kui kümnend varem. Loomulikult nõuti edasi aruandeid kartuli külvi ja saakide kohta.

Kartuli jõudmine aiast põllule

Kartul oli Eesti- ja Liivimaa talurahva seas kindlasti levinud juba 1840. aastateks, enne kartulikampaania algust. Küll polnud see veel väga levinud põllukultuurina. Vene keskvalitsuse 1840ndate kartulikampaania tulemuseks Balti kubermangudes oli kartuli suuremal hulgal jõudmine talurahva aedadest põldudele. Võib nõustuda Julius Aamisepa periodiseeringuga kartuli leviku kohta Eestis 18.–19. sajandil, mille järgi iseloomustab ajavahemikku 1840–1850 kartulikasvatuse üleminek aedadest põldudele.¹³⁶ Sama meelt on olnud ka H. Strods, kes peab 1840ndaid talumajanduses massi-

¹³³ Venekeelsetes allikates on alates 1846. aastast seda kartulihaigust nimetatud „(картофельная) язва“ või lihtsalt „картофельная болезнь“; saksa keeles aga räägiti peaaegu ainult „Kartoffelkrankheit“ist“.

¹³⁴ Vt kartulihaiguse leviku ja tagajärgede kohta Baltikumis lähemalt: Seppel 2015.

¹³⁵ EAA 2054-1-1199, pagineerimata (Kuramaa tsiviilkuberner Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubernerile, 04.12.1850).

¹³⁶ Julius Aamisepp jagas kartulikasvatuse arengu Eestis kuude etappi: 1) u. 1740–1760 toodi kartul Eestisse; 2) 1750–1800 esialgu üksikutes, hiljem enamikus mõisates; 3) 1800–1840 kartulit kasvatatakse peamiselt mõisa-, kuid ka taluaedades, vähemal määral põldudel; 4) 1840–1850 kartulikasvatus laieneb põldudele; 5) 1850–1870 kartulikultuuri suur levik põldudel; 6) 1870–1880

lise kartulikasvatuse alguseks põldudel (Strods 1958: 56; vt ka Svarāne 1966: 141).

See ei tähenda, et juba enne 1840ndate algust poleks talupojad kartulit põldudele maha pannud. Eestimaa rüütelkonna preemiatele esitatud talupoegadest kõige staažikamad kartulikasvatajad olid 1843. aastaks kasvatanud kartulit põllul juba 15–20 aastat.¹³⁷ 1841. aastal osutas ka Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed Liivimaa tsviilkubernerile, et „kõigis piirkondades Liivimaal leidub juba taluperemehi, kes kartulit oma vajaduseks põllul harivad ja paljud koguni mitte vähetähtsaid koguseid müüvad“.¹³⁸ Seejuures uskus sotsieteed 1841. aastal, et sotsieteedi tehtud pingutus nii sajandi esimestel kümnenditel välja antud preemiade kui ka jõudu mööda talurahvale kartuli külvisemne jagamine ei olnud jäänud tulemusteta. Seega pidas sotsieteed sedagi enda teeneks, et Liivimaa talupoegadest „enamik mõisates juba suhteliselt suures mastaabis tegelevad selle kultuuriga“ ja et Liivimaal pole leida enam kedagi, isegi mitte vabadikke, „kellele kartul võõras oleks“.¹³⁹

Siiski paistab allikatest, et 1840ndate alguses kasvatas Eestimaa talurahvas kartulit suuremalt jaolt veel aiamaadel. Metstaguse mõisavalitsus selgitas kroonupalatile 1841. aastal: „Mõis harib seda [kartulit] põldudel, nemad [48 peremehest koosnev kogukond] ainult oma kartuliaedades.“¹⁴⁰ Taebla kroonumõisa kartulikülvi 1842. aasta aruanne aga näitab, et sel aastal pole isegi mõis veel

suureviisilise kartulikasvatuse algus: Aamisepp 1939: 11. Aamiseppa selle periodiseeringu on laiemasse käibesse toonud: Лехнович 1956: 323.

¹³⁷ EAA 29-1-6495, L 176p (Lääne-Harju adraakohtunik Eestimaa tsviilkubernerile, 18.01.1844); L 232p-238p (preemiale esitatud talupojad, 1843). Esitatud andmete kohaselt alustanud kartulikasvatusega põldudel üks preemiale üles antud talupoeg juba 1824. a, ülejäänud 21 kandidaadist 1 – 1832, 2 – 1839, 6 – 1840, 7 – 1841, 2 – 1842 ja 2 – 1843.

¹³⁸ EAA 1185-1-100, L 135–135p (Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi president Liivimaa tsviilkubernerile, 9.12.1841).

¹³⁹ EAA 1185-1-100, L 158–158p (Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomiline Sotsieteed Liivimaa tsviilkubernerile, dateerimata mustand [veebr. 1841]).

¹⁴⁰ EAA 203-1-214, L 106p (Metstaguse mõisavalitsus Eestimaa kroonupalatile, 23.05.1841).

külvanud kartulit põllule, vaid ainult 8 setverdi ulatuses mõisaaiamaale. Samal ajal on Taebla valla talupojad 129,5 setverdist seemnekartulist 6% ikkagi pannud maha juba põllule.¹⁴¹ Seejuures ei soovitanud Taebla mõisavalitsus oma talupoegadel suuremat kartulikasvatust põldudel üldse ette võtta, kuna see tekitaks heinamaade puudusel kõrre ja loomasööda puuduse, samuti polevat talupoegadel karta ülalpidamise puudust.¹⁴² Erinevalt Taebla mõisavalitsuse konservatiivsetest arusaamadest rõhutasid põllumajandusuuenduste eest võitlejad just kartuli võimet asendada loomasöödas heina ja vilja.¹⁴³

Eestimaal Prümli kroonumõisas ei pannud veel ka 1844. aastal ükski talupoeg kartulit maha põllule, vaid üksnes aiamaale. Samal ajal külvas mõis ise kartuli suuremalt jaolt põllule.¹⁴⁴ Seevastu Saulepi kroonumõisas polnud aga juba 1842. aasta seisuga mitte ühtegi taluperemeest (kokku 50), kes poleks kartulit külvanud ka põllule (paljud panid nii aia- kui ka põllumaale). Isegi osa vabadikke (47st 12) pani kartulit juba põllule ja ainult 10 vabadikku ei teinud üldse kartulit maha, ülejäänud panid vähemalt aiamaale. Saulepi mõisas polnud 1842. aastaks ühtegi taluperet, kes poleks kartulit üldse kasvatanud.¹⁴⁵

Alutaguse adrakohtupiirkonna 43 vallast ligi pooltes (21 vallas) külvasid talupojad 1842. aastal küll kartulit ka põldudele (kokku 921 setverti, s.o 44,9% külvist), ülejäänud valdades aga piirduti vaid

¹⁴¹ EAA 203-1-218, L 58–59p (Kartoffel Erndte und Aussaat Verschlag für das Jahr 1842, Taibel, 03.10.1842).

¹⁴² EAA 203-1-214, L 105–105p (Taebla kroonumõisa valitsus Eestimaa kroonupalatile, 21.05.1841).

¹⁴³ Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi andmete kohaselt oli 200 naela head kartulit kariloomadele sama hea toiteväärtusega kui 100 naela head heina. Hobusesöödana asendas 50 naela kartulit 10 naela kaera, kuigi ainult kartuliga head tööhobust ülal ei saavat pidada: EAA 1185-1-100, L 136 (Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi president Liivimaa tsiviilkubernerile, 09.12.1841).

¹⁴⁴ EAA 203-1-328, L 31 (Verschlag über die Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf dem Kronsgute Heidemetz für das Jahr 1844).

¹⁴⁵ EAA 203-1-218, L 88–89 (Verschlag über die Aussaat und Erndte an Korn et Kartoffeln, sowohl von Seiten des Hofes, als der Bauerschaft des Kronsgutes Saulep für das Jahr 1842).

aiamaaga (1 130 setverti). Samas kasvatasid talupojad vähemalt 1841. aastaks kartulit kindlalt juba kõikides mõisates (kui pastoraadid välja arvata).¹⁴⁶ Oluline murrang on toimunud 1844. aastal, mil Alutaguse talupojad panid kartulit põldudele maha juba 36 mõisas (45st), mis moodustas 73,5% külvist (2 011 setverti põldudele, 725 aedadesse).¹⁴⁷ Siiski ei saa seda murrangut Alutagusel laiema üldistada, kuna näiteks Maa-Viru adrakohtudistriktis panid 1854. aastal 49 mõisast veel 32-s talupojad kartulit maha ainult aiamaale (põldudele pandi ainult 32% seemnest).¹⁴⁸

19. sajandil edenes kartulikasvatus kõigis kolmes Balti provintsis küllaltki võrdset (vt Hueck 1845: 210–211). Vene impeeriumis oli 1840ndateks kartul kõige enam levinud Balti provintsidest ja Lääne kubermangudes (Geschichte 1849: 587; Лехнович 1956; Дружинин 1958: 235). Nii 1840. kui ka 1850. aastatel olid Venemaal kartuli kõige suurema külvihulgaga elaniku kohta (kahanevas järjekorras) järgmised kubermangud: Minsk, Vilnius, Eestimaa, Kuramaa, Liivimaa, Grodno ja Magiljov.¹⁴⁹ Kõige madalam kartulikülvi tase elaniku kohta oli 1840.–1850. aastatel Astrahani, Orenburgi, Tauria, Hersoni, Samaara, Bessaraabia, Permi, Kaasani, Arhangelski ja Pensa kubermangus.¹⁵⁰ Balti kubermangud paistsid kartulikasvatuse taseme

¹⁴⁶ EAA 29-1-6495, L 65–65p, 89–89p (Aufgabe der Größe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den Gütern und Pastorathen des Allentackschen Districts für das Jahr 1842). Vrd EAA 29-1-6495, L 178–178p (Aufgabe der Größe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den Gütern und Pastorathen des Allentackschen Districts, 1843).

¹⁴⁷ EAA 29-1-6495, L 275–275p (Verschlag der die Größe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den Gütern und Pastorathen des Allentackschen Districts, 1844).

¹⁴⁸ EAA 902-1-1139, pagineerimata (Aufgabe der Größe der Aussaat und Erndte der Kartoffeln auf den gutsherrlichen Gütern in dem Districte Landwiewerland für das Jahr 1854).

¹⁴⁹ Kui 1841–1850 olid veel Lääne kubermangude kartulikülvi ja -saagi koondkogused elaniku kohta kõrgemad kui Balti provintsidest, siis aastatel 1851–1860 saavutas Baltikum Vene impeeriumi kartulikasvatases juba esikoha: Ковальченко 1967: 78 (tabel 12), 389–391 (lisa tabel 3).

¹⁵⁰ See tuleb välja, kui jagada Kovaltšenko esitatud andmed kartulikülvi kohta Družinini esitatud andmetega, mis näitavad meeshingede arvu Venemaa kubermangudes 1859. aastal: Ковальченко 1967: 389–391 (lisa tabel 3); Дружинин 1958: 296; vt ka Лехнович 1956: 367–370.

poolest silma ka 19. sajandi teisel poolel, nii et kui 1880. aastatel oli Venemaal kartuli all keskmiselt ainult 2% haritavast maast, siis Eestis üle 10% (Pinter 1967: 177–178).¹⁵¹ 20. sajandi alguses oli Eestimaa kubermang kartulikasvatuse põllupinnalt kogu Venemaal esirinnas (Пришвин 1908: 16).

Kokkuvõtteks

Senises Eesti- ja Liivimaa puudutavas agraarkirjanduses on kartulikasvatuse juurutamist peetud ennekõike kohalike mõisnike initsiatiiviks (soov tõsta talude koormisvõimet, edendada põllumajandust või piirituse tootmist). Riigi roll on jäänud pigem tagaplaanile. Siiski võib kartulikasvatuse levikus 1840. aastatel toimunud murrangu taga kindlasti olulise tegurina näha Peterburist lähtunud sihikärsast kampaaniat. Keskvalitsuse jaoks oli kartulikasvatuse tutvustamine ja levitamine selgelt ennekõike näljahädasid ennetav meede, millega sooviti kasvatada kubermangude kaitstust sagedate viljaikalduste vastu.

Otu Ibius on väljendanud veendumust, et kartuli kasutuselevõtt piiritusetööstuse toorainena alates 1830. aastatest pani Baltikumis aluse kartuli ulatuslikumale kasvatamisele ja sellest rahalise tulu saamisele (Ibius 1959: 50). Selle üle võib siiski vaielda, kuna 1840ndateks polnud kartulist viinapõletamine veel sugugi levinud, küll aga tegeleti selleks ajaks juba kartulikasvatuse laiendamisega nii mõisates kui taluaedades. Ibiuse järgi pole Eestimaa mõisatest andmeid kartulist viinategemise kohta koguni enne 1860ndaid aastaid (vt Ibius 1969: 151), mis ajaks oli kartulikasvatamine aga juba sügavalt juurdunud. Pealegi on selle aja allikates üldiselt rõhutatud, et talurahvas kasvatas kartulit oma tarbeks. Hiljem võis muidugi viinapõletuse tähtsus kartulikasvatusest tulu teenimisel kujuneda peamiseks, eriti mõisates.

¹⁵¹ Kui 1847. aastal oli Viljandi ja Tartu regioonis (andmed on 14 kihelkonna kohta) haritavatest talupõldudest kartulikasvatuse all 2%, siis 1880ndateks nii mõisa- kui ka talumaadel juba 6–7%. Kakk 1989: 18 (tabel 1).

Küsimust, kas Kisseljovi kartulikampania oli edukas või kukkus läbi, võib hinnata mitmeti. Družinin osutab kartulikasvatuse sellise energilise pealesurumise vastu puhkenud rahutustele paljudes Vene kubermangudes¹⁵² ning vähestele edule kartuli juurutamisel mitte ainult aia-, vaid ka põllukultuurina (Дружинин 1958: 54, 247; Иванова-Малофеева 2005: 85). Siiski toimus paljudes Venemaa piirkondades talurahva seas läbimurre kartulikasvatases just 1840ndatel,¹⁵³ ning mitmel pool mindi sel kümnendil üha enam üle ka juba kartuli põllule panemisele (Лехнович 1956: 366–367). Kisseljovi poliitikal oli selles kindlasti oluline mõju.

Družinini järelused ei kehti Balti provintside puhul. Baltikumis mingeid kartulimässe ei puhkenud. Samuti võib just 1840. aastaid pidada ajaks, mil kartulit ei hakanud üldiselt põllule panema mitte ainult mõisad, vaid üha enam ka talurahvas.¹⁵⁴ Balti provintside vaatenurgast püüti kartulit juurutada pigem ergutusega (preemiatega), mitte rangete sunnimeetmetega. Balti provintsidest ei kiusatud 1840ndatel taga kartulikasvatases passiivseid talupoegi ega rakendatud sunnimeetmeid. Samuti ei kehtestatud siin mingeid kohustuslikke külvinorme, mille ulatuses oleks nõutud kartulikasvatuse laiendamist.

Kartulikasvatus oli valdkond, milles talupojad võisid pälvida nii mõisa kui riigi tunnustust. Kartulikasvatusega hoolega tegelevatest talupoegadest on 1840ndate ametlikus kirjavahetuses räägitud peaaegu ainult positiivses võtmes kõikidel tasanditel. Sellest hoolimata juurdus kartulikasvatus talurahva hulgas aeglaselt. Kui arvestada taluperemeeste koguarvu Eestimaal, oli kartulikasvatuse eest esile tõstetuid vaid üksikuid.

¹⁵² Nn kartulimässud (картофельные бунты) kroonumõisates puhkesid peamiselt idapoolsetes Permi, Orenburgi, Vjatka, Kaasani, Saraatovi kubermangudes: Токарев 1939; Дружинин 1958: 470–476, 490–497.

¹⁵³ Nõnda Lääne-Siberis (Tobolski ja Tomski kubermangudes), Paremkalda-Ukrainas (Kiievi, Volõõnia, Podolski kubermangudes), Pensa kubermangus jm: Лапин 1966: 491; Барабой 1964: 344–345; Годин 1984: 19–22.

¹⁵⁴ Sellele järeldusele jõudis juba Juhan Kahk, kelle kalkultatsioonide järgi korjati Eesti- ja Liivimaal juba 1840ndatel selgelt enamik kartulist põldudelt: Eestimaal 1843. aastal 85,3% ja 1848. aastal 84% kogusaagist: Kahk 1969: 34.

Seega jääb mõneti vaieldavaks küsimus, kas eesti talurahvas alustas kartuli kasvatamist põllukultuurina aktiivsemalt 1830ndatel (nt Eesti ajalugu 2010: 112–113) või ikkagi alates 1840ndatest, mis näib vähemalt Eestimaa kubermangu puhul rohkem paika pidavat, kuna on täheldatav selge hüpe kartuli külvi hulgas ja kartuli jõudmises põldudele. Selles oli Vene keskvoimu 1840. aastate kartulikampaania vaieldamatult oma roll ja Balti provintssides täideti igati Peterburi ootused vähemalt kartulikasvatuse näitajate poolest. See aga veel siiski ei tähendanud, et kartul oleks andnud juba enne 19. sajandi teist poolt suure panuse põllumajanduse uuele tasemele viimisse või näljaprobleemide leevendusse. Kui keisri otsus kartulikasvatust levitada oli tingitud soovist võidelda sel moel edaspidiste näljakriisidega, siis mingit reaalselt mõju kartulil 1840ndatel veel talupoegade näljaga toimetulekule või asendustoiduainena ei olnud. Selles mängis kahtlemata oma rolli neil aastatel kõrvuti teraviljaga ikaldunud või kesiseks jäänud kartulisaak.¹⁵⁵ Isegi paarikümmend aastat hiljem, 1860ndate nälja ajal oli kartuli otsene roll näljahäda leevendajana Liivimaal veel pigem minimaalne (vt Lust 2009). Seega selles aspektis tuli kartulikampaania mõju oodata palju kauem (vähemalt sajandi lõpuni), kui oli loodetud 1840. aastal.

Urimus on valminud Eesti Teadusagentuuri grantide nr PUT 119 raames ja selle lõpetamine sai võimalikuks tänu Rootsi Instituudi stipendiumile.

¹⁵⁵ Nt möönis riigivara ministereerium 1845. a ka ise, et neile laekunud teated 1845. aasta keskpärase ja kohati viletsa kartulisaagi kohta ei jäta kolmes Balti kubermangus mingit võimalust talupoegade ülalpidamiseks vajalikku vilja kartuliga asendada: LVVA 29-1-26, L 676 (Riigivara ministereeriumi 2. osakond Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubernerile, 30.09.1845).

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad:

EAA = Eesti Ajalooarhiiv

29-1: Eestimaa kubeneri kantslei

178-1: Eestimaa kroonupalat

203-1: Eestimaa kubermangu riigivarade valitsus

291-1: Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkuberner

296-4: Liivimaa kubeneri kantslei

902-1: Maa-Virumaa adrakohtunik

951-1: Pärnu sillakohus

960-1: Saaremaa Talurahvapanga komisjon

1185-1: Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet

1388-1: Kuremaa mõis

2054-1: Liivi-, Eesti- ja Kuramaa talurahvaasjade osakond

3090-1: Valguta vallavalitsus

LVVA = Läti Riiklik Ajalooarhiiv

3-1: Liivimaa kubeneri kantslei

29-1: Liivimaa kubermangu toitlustuskomisjon

Käsikirjad:

Ibius, O. 1969. Viinapõletamine ja piiritusetööstus Eestis. Tartu.

(Tartu Ülikooli Raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond f 127, nr 79).

Kirjandus:

Aamisepp, J. 1939. Mõnda meie kartulikasvatuse ajaloost. –

Kartulikasvatus I. Toim. V. Roots, O. Vabamets. Tallinn, 7–11.

Adelmann, G. F. B. 1845. Beiträge zur medicinischen und chirurgischen Heilkunde. 2. Band. Erlangen.

- Benutzung** der erfrorenen und faulenden Kartoffeln. – Das Inland 1839, 27. September, nr 39, 609–610.
- Confino, M. 1969.** Systèmes agraires et progrès agricole: L'assolement triennal en Russie aux XVIIIe–XIX siècles. La Haye, Paris.
- Dumpe, L. 1998.** Hunger und Notnahrung in Lettland. – Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum. Zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900. Hrsg. v. K. D. Sievers. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 38.) Neumünster, 51–63.
- Eesti ajalugu V.** Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tegevtoim. T. Karjahärm, T. Rosenberg. Tartu 2010.
- Eesti majandusajalugu I.** Toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu 1937.
- Geschichte** des Kartoffelbaues in Russland. – Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, 7 (1849), nr 4, 578–588.
- Hueck, A. 1845.** Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig.
- Ibius, O. 1959.** Piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest Eestis XVIII ja XIX sajandil. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised, 8, nr 1, 41–56.
- Kahk, J. 1969.** Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland (das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts). Tallinn.
- Kahk, J. 1978.** Murrangulised neljakümnendad. Tallinn.
- Kahk, J. 1989.** The role of landlords and peasants in the agricultural progress of the XVIII-XIXth centuries. (For the Xth International Congress of Economic History.) Preprint. Tallinn.
- Kurze Belehrung** über die Aussaat, Ernte, Aufbewahrung und den Gebrauch der Kartoffeln. (Zufolge Allerhöchsten Befehls im 3. Departement der Reichs-Domänen angefertigt im Jahre 1841), Reval [1841].
- Linnus, J. 1967.** 1810. aasta ankeetvastused Põhja-Eesti talurahva eluolu kajastajana. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXII, 121–152.

- Lust, K. 2009.** Saaremaa 1868.–1869. aasta näljahäda regionaalsed ja sotsiaalsed aspektid. – Sõnasse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel. Koost. P. Raudkivi, M. Seppel. Tallinn, 283–297.
- Lust, K. 2012.** Die Rolle der Gutshöfe bei der Hungerhilfe für die livländischen Bauern in den Krisen Jahren 1841–1847. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 61, 219–246.
- Lust, K. 2013.** Teraviljahinnad Eesti kohalikel turgudel ja neid mõjutanud tegurid 1840–1900. – Ajalooline Ajakiri, nr 2, 217–245.
- Lõoke, E. 1959.** Toidust Eesti külas XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alguses. – Etnograafia Muuseumi aastaraamat XVI. Tallinn, 68–87.
- Nunn, N., Qian, N. 2011.** The potato's contribution to population and urbanization: evidence from a historical experiment. – The Quarterly Journal of Economics, nr 126, 593–650.
- Ó Gráda, C. 1999.** Black '47 and beyond. The Great Irish Famine in history, economy, and memory. Princeton.
- Pinter, W. M. 1967.** Russian Economic Policy under Nicholas I. Ithaca, New York.
- Possart, P. A. F. K. 1846.** Statistik und Geographie des Gouvernements Esthland. Stuttgart.
- Rosenberg, T. 2013.** Baltisaksa põllumeesteseltside võrgustiku kujunemisest. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 41, 31–66.
- Seppel, M. 2015.** The spread of the potato blight in the Baltic provinces of the Russian Empire in 1846–1852 and its food historical consequences. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung (ilmumas).
- Strods, H. 1958.** Kartupeļu audzēšanas sākums Latvijā XVII gs. beigās – XIX gs. pirmā pusē. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, nr 10 (135), 45–56.
- Strods, H. 1992.** Latvijas lauksaimniecības vēsture no vissenākajiem laikiem līdz XX gs. 90. gadiem. Rīga.
- Svarāne, M. 1966.** Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.–50. gados (pēc pagastu arhīvu materiāliem). – Latvijas agrārā vēsture (XVI–XIX gs.). Lauksaimniecība un tirgus feodālisma laikā. Rīgā, 79–161.

- Барабой, А. З. 1964.** Посевы и урожаи хлебов, картофеля, сахарной свеклы в помещичьем и крестьянском хозяйствах Правобережной Украины в первой половине XIX в. – Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. Минск, 341–350.
- Дружинин, Н. М. 1958.** Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Том II: Реализация и последствия реформы. Москва.
- Годин, В. С. 1984.** О распространении картофеля в Пензенском крае. – Поиски и находки. Из записных книжек краеведов, II. Саратов.
- Иванова-Малюфеева, Е. Ю. 2005.** Реформа государственной деревни в Тамбовской губернии (середина 30-х – середина 50-х гг. XIX в.). Тамбов.
- Ковальченко, И. Д. 1967.** Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. Москва.
- Краткое** наставление о посеве, уборке, хранении и употреблении картофеля. Составленное по Высочайшему повелению, в третьемъ Департаментъ Государственныхъ Имуществъ. Санктпетербургъ 1841.
- Лапин, Н. А. 1966.** Земледелие Западной Сибири в 1800–1860 годах. – Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964 год. Кишинев, 482–493.
- Лехнович, В. С. 1956.** К истории культуры картофеля в России. – Материалы по истории земледелия СССР. Сборник II. Москва, Ленинград, 258–400.
- Нифонтов, А. С. 1974.** Зерновое производство России во второй половине XIX века. Москва.
- Олонецкия** Губернския Ведомости, nr 18, 04.05.1840.
- ПСЗ II** = Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. С. Петербург 1830–1884.
- Пришвин, М. 1939.** Картофель в полевой и огородной культуре. С.-Петербург.

Строд, Г. П. 1959. Переход от паровой системы земледелия к плодосмену в Латвии в первой половине XIX века. – Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г. Таллин, 43–60.

Токарев, С. В. 1939. Крестьянские картофельные бунты. Киров 1939.

THE POTATO CAMPAIGN OF THE RUSSIAN CENTRAL GOVERNMENT IN THE PROVINCES OF ESTLAND AND LIVLAND IN THE 1840S

Summary

Agrarian literature has chiefly acknowledged the initiative of the landlords in introducing the potato to the Baltic provinces by the mid-19th century. The role of the state in this agricultural progress has stayed in the background. The article shows that a potato campaign, in accordance with the aim of Emperor Nicholas I and Minister of State Domains Pavel Kiselev, was in fact behind the abrupt growth of potato cultivation in the Baltic provinces in the 1840s. A campaign of the dissemination of potato cultivation was kicked off in the whole of the Russian Empire in 1840. The promotion of the potato was seen as the best means for ensuring the provisions of the people during grain harvest failures. In this connection, Catherine II had already launched the first potato campaign in Russia in the 1760s. The potato campaign of 1840 was thus just a new wave.

A strong emphasis was laid on spreading the knowledge related to the cultivation of the potato. One of the central measures in the campaign was setting up the rewards (medal, prize certificate and premium) for the peasants who were the most successful potato cultivators in the province. For the first time, in 1843, the Ministry

of State Domains announced the prize winners for the results of the previous year; the prize money was 55 silver roubles for both the provinces of Estland and Livland. However, the Ministry of State Domains stopped paying rewards for the Baltic province in the same year due to the clear advancement of potato cultivation there. This decision was one reason that the provincial governor of Estland to the Diet proposed that the scheme of awarding a premium for potato cultivation in the province should be continued but even on a larger scale with the prize money (now 100 silver roubles) coming from the nobility. This local premium in Estland was given out to the Estonian peasants during the years 1843–1848.

Although the potato was already a well known food crop in the Baltic provinces by 1840, the official reports on the sowing and harvesting of the potato clearly show that in Estland the amounts of potatoes grew quickly in the first years of the 1840s and doubled by 1847 (see table 1 on the planting and harvesting of the potato in the province of Estland, 1841–1848 in tchetverts, i.e. 131 kg). The influence of the campaign is an obvious explanation for this trend. On the other hand, one must take into account that the harvests of the potato throughout the 1840s were all very low due to bad weather and potato blight (*Phytophthora infestans*), which affected the Baltic provinces and Russia from 1846–1852.

One of the main goals of the Russian potato campaign was definitely to introduce the potato not only to gardens but also to fields, and this goal was mostly achieved in the Baltic provinces. In 1843, the government defined its target for potato growth in the Russian Empire as the point when each peasant would annually plant at least one tchetverik (i.e. 16.4 kg) potatoes per soul, according to the size of his family. This norm had generally been fulfilled in the Baltic provinces already before that year.

Therefore, on the one hand, the potato campaign of St. Petersburg met some of its goals, but so far as the hope that the potato would serve as a future instrument to relieve the subsistence crises was concerned, it had little impact at least until the end of the century.